

Bloot op de buis

Seksuele voorlichting en expertise op televisie in Nederland tussen
1964 - 1984

Scriptie MA Cultuurgeschiedenis
Universiteit Utrecht
27 juni 2014

Jette Pellemans
Studentnummer: 3809706

Begeleider en eerste lezer: dr. Willemijn Ruberg, Universiteit Utrecht
Tweede lezer: dr. Hendrik Henrichs, Universiteit Utrecht

Inhoudsopgave

Inleiding	3
Hoofdstuk 1: Van taboe naar tolerantie: theorie van de geschiedenis van seksualiteit in Nederland	13
1.1. Inleiding	13
1.2. Constructie van seksualiteit	14
1.3. Grillige ontwikkeling van seksuele moraal	15
1.3.1. <i>De ontketende seksuele revolutie</i>	15
1.3.2. <i>Kritiek op vooruitgangsdelen</i>	17
1.4. Conclusie	19
Hoofdstuk 2: Seksualiteit en expertise	21
2.1 Inleiding	21
2.2. Expertise in de wetenschap: een opkomend onderzoeksveld	21
2.2.1. <i>Aanzien</i>	22
2.2.2. <i>Kennis</i>	24
2.2.3. <i>Performance van autoriteit</i>	25
2.3. Historiografie van de seksualiteitexpert	26
2.3.1. Seksuologisch hulpverlener en de kerk	26
2.3.2. De medisch specialist in beeld	28
2.4. Conclusie	30
Hoofdstuk 3: De seksualiteitsexpert en de constructie van expertise op televisie	32
3.1. Inleiding	32
3.2. Mediageschiedenis	33
3.2.1. <i>Deskundigen op televisie</i>	34
3.3. Analyse televisiefragmenten	35
3.3.1. <i>Grote rol voor 'de leek'</i>	36
3.3.2. <i>Afname van academische experts</i>	38
3.3.3. <i>Weinig performance van autoriteit</i>	40
3.4. Vergelijking expertise <i>op</i> en <i>buiten</i> de televisie	41
3.5. Conclusie	44
Conclusie	45
Bibliografie	50
Bijlagen	
Bijlage 1: Overzicht gebruikte televisiefragmenten	
Bijlage 2: Analyse televisiefragmenten uitgebreid	

Inleiding

De sullige beugel en giechelende toon ten spijt: de seksuele voorlichting van de wat onhandige dokter Corrie van het School TV Weekjournaal deed eind 2013 het nodige stof opwaaien. De kijkers uit groep zeven of acht zouden worden aangezet tot seksueel gedrag, vonden sommige ouders, die de toon van het programma te ver vonden voeren en seksuele voorlichting bovendien geen taak van de televisie vonden.¹ Het bracht een discussie op gang: is praten over seks op televisie dan nog steeds een taboe? En moeten kinderen überhaupt via de televisie met seksualiteit in contact gebracht worden? De discussie bracht me bij mijn onderwerp voor mijn scriptie: seksuele voorlichting op televisie.

Seks op televisie is altijd een precare kwestie geweest. Zolang televisie in Nederland bestaat, leveren programma's over seks 'altijd gelazer'² op. Zo werden er vrij recent nog, in 2003, Kamervragen gesteld door de ChristenUnie over het BNN-programma Spuiten en Slikken. Maar ook langer geleden, in 1974, kon het roemruchte VARA-programma Open & Bloot in 1974 rekenen op honderden boze brieven en opzeggingen van VARA-leden.

Dat deze reuring over seks op televisie zo consistent door de jaren heen zichtbaar is, is opvallend te noemen. Het denken over seks is door de jaren heen namelijk sterk aan verandering onderhevig geweest. Over het algemeen kunnen we stellen dat secularisering, de seksuele revolutie en vrouwenemancipatie ons een stuk vrijer heeft gemaakt in ons denken over seksualiteit. Vanaf de jaren vijftig zette in Nederland een verandering in waarbij het denken over seksualiteit zich ontwikkelde van taboe naar tolerantie.

Cultuur in plaats van natuur

De bestudering van de geschiedenis van seksualiteit is vanaf de jaren zeventig en tachtig onderhevig aan de groeiende aandacht voor culturele aspecten van de geschiedenis: de *cultural turn*. Het werd met de *cultural turn* gebruikelijk om te denken dat het lichaam een geschiedenis heeft dat niet alleen op een essentialistische manier bekeken kan worden.³ Onderzoeken hoe culturele omgevingsfactoren invloed hebben op ons denken over het

---

1 M. Koolhaas, 'Kritiek op seksuele voorlichting door dokter Corrie' (versie 20 november 2013), <http://www.geschiedenis24.nl/nieuws/2013/november/Seksuele-voorlichting-dokter-Corrie-Open-en-Bloot-Joop-van-Tijn-neuken.html> (3 januari 2013).

² Naar: M. Brandt, 'Seks op tv: altijd gelazer', *BN/De Stem*, 23 februari 2008.

³ R. Cooter, 'The turn of the body: history and the politics of the corporeal', *ARBOR Ciencia, Pensamiento y Cultura* 186 (2010) 394.

lichaam en seksualiteit, behoort dankzij de *cultural turn* ook tot het gebied van de geschiedwetenschap.

Belangrijke namen in de grondlegging van de cultuurgeschiedenis van seksualiteit zijn Jeffrey Weeks en Michel Foucault. Weeks stelt dat er veel 'voorgeprogrammeerd' is in ons denken over seksualiteit.⁴ Bijvoorbeeld de veronderstelling dat er twee geslachten zijn en dat kinderen vaak leren dat 'natuurlijke' seks plaatsvindt tussen twee mensen van het tegenovergestelde geslacht.⁵ Terwijl we volgens Weeks seks moeten zien als een vorm van een sociale relatie in plaats van als een biologisch fenomeen: seks is volgens Weeks een interactie tussen mensen die historisch veranderlijk is. Michel Foucault heeft het in zijn werk ook over de constructie van seksualiteit, maar betreft meer dan Weeks de begrippen macht en onderdrukking in zijn werk. Zijn belangrijkste stelling over de geschiedenis van seksualiteit is dat we onder invloed zijn van een discours over seks dat categorieën van normaal en abnormaal construeert. Die categorieën worden geconstrueerd door de macht. Wat of wie die macht is, is niet het belangrijkste; Foucault kijkt vooral naar hoe die macht werkt. Wat zijn de strategieën van de macht om ons normen op het gebied van seksualiteit op te leggen?⁶ In hoofdstuk 1 zal ik terugkomen op de theorieën van onder andere Weeks en Foucault over seksualiteit.

Nederlandse geschiedenis van de seksualiteit

In mijn onderzoek zal ik me richten op de geschiedenis van seksualiteit in Nederland. Een toonaangevend werk op dat gebied komt van H.Q. Röling. In zijn boek *Gevreesde vragen* (1994) biedt hij een geschiedenis van de seksuele opvoeding in Nederland vanaf de negentiende eeuw tot nu. Hij stelt dat in die periode de voortplanting onder controle is gekomen door de verkrijgbaarheid van anticonceptie en de liberalisering van abortus, maar dat daar nieuwe 'problemen' voor in de plaats zijn gekomen, waarbij geslachtsziektes het meest in het oog springen. Hij benadrukt dus dat de seksuele opvoeding niet steeds beter is geworden, maar dat iedere tijd zijn problemen kent. Hij baseert zich daarbij op een grote hoeveelheid voorlichtingsliteratuur uit de negentiende en twintigste eeuw. Andere bruikbare cultuurgeschiedenissen van de seksualiteit in Nederland focussen zich op één thema binnen

---

⁴ J. Weeks, *Sexuality* (London 2003) 5.

⁵ Weeks, *Sexuality*, 4.

⁶ J. Rolies, 'Michel Foucault en de seksuologie', *Tijdschrift voor Seksuologie* 8 (1984) 22.

de seksualiteitsgeschiedenis. Zo schreef Eva Rensman een mentaliteitsgeschiedenis van de pil in Nederland; van de opkomst van de pil in 1962 tot de pilmoetheid in de jaren tachtig en negentig. Annet Mooij schreef een historisch-sociologische geschiedenis gericht op geslachtsziekten en besmettingsangsten in periode 1850-1990, door het publieke debat rond verschillende geslachtsziekten in kaart te brengen aan de hand van tijdschriften en brochures. Daarnaast is er nog een aantal organisatiegeschiedenissen: bijvoorbeeld die van Lidy Schoon over de Rutgers Stichting en die van Gé Nabrink over de Nederlandse Vereniging voor Seksuele Hervorming (NVSH) en de voorlopers daarvan.⁷

Ik hoop ik met mijn onderzoek een bijdrage te kunnen leveren aan dat scala van onderzoeken over de geschiedenis van seksualiteit door een andere insteek te gebruiken. Ik wil gaan kijken naar hoe de seksualiteitexpert zijn expertise benadrukt op televisie in de periode 1964-1984. De methode die ik zal gebruiken om te onderzoeken wie als expert wordt aangeduid op het gebied van seksualiteit, is afkomstig uit een nieuw veld binnen de geschiedwetenschap: *Science and Technology Studies* (STS). Binnen STS wordt gekeken naar de sociale context van wetenschap, technologische ontwikkelingen en de overdracht van kennis. Om die sociale context te kunnen onderzoeken, wordt binnen STS vaak gekeken naar 'praktijken'.⁸ De nadruk op het belang van concreet praktisch handelen, vertaalt zich in de aandacht voor expertise en deskundigheid.

In mijn onderzoek wil ik gaan kijken naar de expert op seksualiteitsgebied op een STS-manier. Ik zal gaan analyseren hoe de expert zijn of haar expertise presenteert, oftewel: door te kijken naar de praktijken van de expert. Die analyse zal ik uitvoeren aan de hand van drie STS-begrippen: kennis, aanzien en de *performance* van autoriteit.

Het podium dat ik heb uitgekozen om te kijken naar hoe seksualiteitexpert zich presenteert, is de televisie. Zoals eerder vermeld in deze inleiding, geeft de combinatie van seks en televisie altijd rumoer. Daarom is het een interessant medium om naar te kijken waar het gaat om de geschiedenis van de expert op het gebied van seksualiteit, ook omdat nog

---

⁷ H.Q. Röling, *Gevreesde vragen: geschiedenis van de seksuele opvoeding in Nederland* (Amsterdam, 1994). E. Rensman, *De pil in Nederland: een mentaliteitsgeschiedenis* (Amsterdam, 2006). A. Mooij, *Geslachtsziekten en besmettingsangst: een historisch-sociologische studie, 1850-1990*, (Amsterdam, 1993). L. Schoon, *In de schaduw van de lust. Vijfentwintig jaar Rutgers Stichting (1969 – 1994)* (Amsterdam 1996). G. Nabrink, *100 jaar Neo Malthusiaanse Bond: Nederlandse vereniging voor Seksuele Hervorming* (Den Haag, 1981).

⁸ E. Jonker, 'Van relativisme naar oordeelsvorming. Recente tendensen in wetenschapsgeschiedschrijving', *Studium* 1 (2011) 2.

niet eerder is gekeken naar hoe die seksualiteitsexpert zich presenteert op de Nederlandse televisie.

Expertise en seksualiteit

In de constructie van expertise is de tegenstelling tussen leek en academicus erg belangrijk. Een academicus kan zich immers profileren door zich af te zetten tegen de minder gekwalificeerde leek die minder kennis van zaken heeft. In dit onderzoek gaat die tegenstelling echter niet helemaal op. Seksualiteit is namelijk geen onderwerp waar je voor gestudeerd moet hebben om er iets zinnigs over te kunnen zeggen. Sterker nog: in veel televisieprogramma's zal de 'leek' – een gezin, een moeder of de man of vrouw op de straat – juist worden aangeduid als expert, aangezien zij vanuit hun eigen ervaring kunnen vertellen over seksualiteit. De term 'leek' lijkt daarom in dit geval niet helemaal op zijn plaats. Toch zal ik deze term gebruiken in mijn analyse, om een duidelijke tegenstelling aan te kunnen geven tot academici. Ik ga er daarbij vanuit dat leek staat voor iemand zonder opleiding, met als tegenover gestelde de academicus die wel een opleiding heeft genoten. Al betekent dat dus niet dat de leek weinig verstand van zaken heeft.

Zoals gemeld is *performance* van autoriteit één van de drie categorieën in mijn analyse van de televisiefragmenten. Een *performance* van autoriteit bestaat uit een eigen gereedschap hanteren, in de bredere zin van het woord: eigen procedures, eigen conventies of een gespecialiseerd vocabulaire.⁹ Het kijken naar een performance van identiteit is in opkomst binnen de geschiedenis en wordt geschaard onder de noemer: de *performative turn*. De *performative turn* komt vanuit de antropologie, sociale psychologie en de cultuurgeschiedenis. Door de *turn* is het idee in opkomst dat iemand zijn identiteit 'doet', al ware het een performance. De term 'occasionalism' van cultuurhistoricus Peter Burke is daarbij belangrijk. 'Occasionalism' houdt het idee in dat mensen op verschillende gelegenheden (momenten, locaties) zich op verschillende manieren gedragen.¹⁰ In de cultuurgeschiedenis heeft dit idee breed postgevat. Als het in geschiedschrijving over identiteit gaat, zal het dan ook vaak gaan over hoe identiteit wordt geconstrueerd en welke invloed cultuur en omgevingsfactoren op identiteit hebben gehad. Ik werk vanuit het idee dat een expert een *performance* kan uitvoeren, al zal mijn analyse van die *performance*

---

⁹ G. Gooday, 'Liars, experts, and authorities', *History of Science* 46 (2008) 446.

¹⁰ Peter Burke, 'Performing history; the importance of occasions', *Rethinking history* 9:1 (2005) 36.

minder gericht zijn op identiteit en gender. Ik kijk meer naar wat David Horn 'self-fashioning' van de expert heeft genoemd: het actief cultiveren van een bepaald imago.¹¹ Dat cultiveren 'doet' de expert, als ware het een *performance*, bijvoorbeeld door als dokter een witte jas aan te trekken, vakjargon te gebruiken en te laten zien dat je met vaktechnisch gereedschap om kunt gaan. Zo'n actieve waarborging van de autoriteit door experts kan onderdeel zijn van of het publiek de expert als betrouwbaar beoordeelde. In hoofdstuk 2 zal ik dieper ingaan op de definities van de categorieën voor mijn analyse.

Periodisering

Ik zal kijken naar de ontwikkeling van de seksualiteitsexpert op televisie in de periode van 1964 tot 1984. Ik heb gekozen voor een periode vanaf 1964 omdat in dat jaar de eerste vorm van seksuele voorlichting op televisie verscheen.¹² De VARA vertoonde een gesprek met een echtpaar dat vertelde wat zij als ouders wel en niet tegen hun kinderen vertelden over seksualiteit. Op basis van literatuur over de ontwikkeling van de seksuele moraal in Nederland, kunnen we stellen dat er in de periode van 1964 tot eind jaren tachtig grote veranderingen optreden in het denken over seksualiteit van taboe naar tolerantie. Ik verwacht dat deze periode dan ook breed genoeg is om die ontwikkeling te kunnen constateren, beschrijven en analyseren aan de hand van de televisiefragmenten.

Rechtvaardiging

De combinatie van de drie onderwerpen seksualiteit, expertise en televisie is nog niet eerder gemaakt in de wetenschappelijke literatuur. Wel is er over de verschillende combinaties van de onderwerpen literatuur en onderzoek verschenen, maar nog niet over hoe expertise over seksualiteit wordt benadrukt op televisie. Die combinatie zal ik zelf gaan maken door de verschillende televisieprogramma's over seksualiteit te analyseren en de resultaten daarvan te interpreteren. Ik hoop daarmee een innoverend onderzoek te kunnen doen waarvan de resultaten iets kunnen toevoegen aan het onderzoeksveld van seksualiteit en expertise. Daarbij is er nog niet eerder onderzoek verschenen gericht op de constructie van expertise

---

¹¹D.G. Horn, 'Making criminologists. Tools, techniques, and the production of scientific authority', in: P. Becker en R. Wetzel ed. *Criminals and their scientists. The history of criminology in international perspective* (Cambridge/New York, 2006) 318.

¹²M. Koolhaas, 'Kritiek op seksuele voorlichting door dokter Corrie', 20 november 2013.

over seksualiteit *op televisie*. Dit maakt dat mijn scriptie inzichten kan toevoegen aan het onderzoeksveld over expertise.

Mijn onderzoek betreft niet alleen een weergave van hoe het vroeger is geweest; de discussie over dokter Corrie van 2013 laten zien dat seksuele voorlichting op televisie nog steeds omstreden is. Dezelfde vragen en bezorgdheid van ouders in reactie op de rubriek van het SchoolTV Weekjournaal kwamen ook al voorbij bij de uitzendingen van het VARA-televisieprogramma *Open & Bloot* in 1974. Enerzijds wil ik met mijn onderzoek historische continuïteit laten zien; er is altijd 'gedoe' geweest rondom seksualiteit op televisie, zowel in de eerste verschijningsvorm in 1964 tot de grappig bedoelde voorlichting van Dokter Corrie in 2013. Anderzijds is de manier waarop expertise wordt geconstrueerd op het gebied van seksualiteit in de loop van de jaren wel veranderd. Waar in de jaren zestig experts op televisie zoals artsen, psychologen of biologen duiding gaven bij onderwerpen over seksualiteit, duldt het televisiepubliek na de jaren zeventig geen moralistisch vingertje meer en verdwijnen de experts zo goed als van de buis om plaats te maken voor de ervaringen van de 'leek' op het gebied van seksualiteit.

Het is nuttig om te kijken hoe de rol van de expert op het gebied van seksualiteit op televisie zich heeft ontwikkeld, zodat de discussie van nu in een bredere context kan worden gezien. Het inzicht dat er wel degelijk iets is veranderd in het geven van seksuele voorlichting op televisie, zet de discussie in een ander daglicht. Daarmee kan ik hopelijk mijn onderzoek relevant laten zijn voor deze tijd.

Verantwoording

Voor het beantwoorden van mijn derde deelvraag zal ik televisiefragmenten over seksuele voorlichting gaan categoriseren op basis van de soort constructie van expertise. Ik heb een lijst opgesteld (bijlage 1) met een negental tv-programma's of -fragmenten dat ik wil onderzoeken. Die lijst heb ik samengesteld op basis van beschikbaarheid; niet alle programma's over seksualiteit zijn namelijk nog terug te vinden in de archieven. Uit de programma's die beschikbaar zijn heb ik een zo representatief mogelijke selectie proberen te maken, qua periode en qua omroep. De beelden zijn toegankelijk via het Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid in Hilversum. De beelden zijn alleen aldaar op locatie te bekijken.

Hoe om te gaan met het analyseren van televisiebeelden, is geen onderdeel van een historische studie. Vandaar dat hieronder een korte introductie volgt van de onderzoeksmethodes uit de televisiewetenschap, met achtereenvolgens de methode die ik wil gaan gebruiken voor mijn onderzoek.

Net als de geschiedwetenschap, wordt televisiestudies de laatste jaren gekenmerkt door de invloeden van *cultural studies*. Het handzame *Inleiding televisiestudies* van Joke Hermes en Maarten Reesink biedt een inleiding in het begrijpen van televisie en televisieprogramma's vanuit een *cultural studies*-perspectief.

Hermes en Reesink stellen twee kernbegrippen aan analytische middelen in televisiestudies centraal: ideologie en vertoog.¹³ Beide begrippen refereren aan denksystemen die beschrijven hoe het denken over specifieke onderwerpsgebieden is georganiseerd.¹⁴ Een voorbeeld van zo'n onderwerp is seksualiteit. Kenmerkend aan *cultural studies* is dat er wordt gekeken naar macht: hoe lopen de machtsstructuren die ons denken over bijvoorbeeld seksualiteit beïnvloeden? Deze begrippen zijn ook terug te vinden in de geschiedwetenschap.

Bij het analyseren van ideologieën en vertogen bekijkt men hoe televisie denkbeelden over de wereld beïnvloedt. Je kunt echter ook kijken naar hoe televisie beïnvloedt hoe we over onszelf denken. Daarbij komen begrippen als subjectiviteit en identiteit kijken.¹⁵ Hermes en Reesink stellen dat televisie voortdurend probeert ons te verleiden een bepaalde identiteit aan te nemen. Het blootleggen van de constructies die achter die verleidingen schuilgaan aan de hand van kwalitatieve onderzoeksmethoden, is een belangrijk onderdeel van televisiestudies. Een kwantitatief onderzoek daarentegen kijkt naar kijkcijfers of telt bijvoorbeeld het gebruik van een bepaald aantal woorden van een televisieprogramma. Kwantitatief onderzoek wordt vaak gedaan door sociale wetenschappen; kwalitatief onderzoek komt vaker voor binnen de geesteswetenschappen.¹⁶

Een kwalitatief televisie-onderzoek houdt zich bezig met het blootleggen van machtsconstructies van televisie als medium en als tekst in relatie tot de receptie ervan door de individuele kijker.¹⁷ Medium staat voor de televisie als breed verschijnsel, tekst staat voor

---

¹³ J. Hermes en M. Reesink, *Inleiding televisiestudies* (Amsterdam, 2009) 12.

¹⁴ Hermes en Reesink, *Inleiding televisiestudies*, 12.

¹⁵ *Ibidem*, 13.

¹⁶ *Ibidem*, 27.

¹⁷ *Ibidem*, 71.

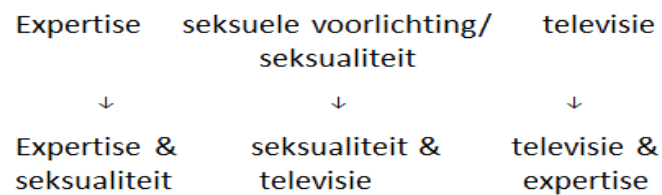
een televisieprogramma, de receptie staat voor de individuele kijker. De verhouding tussen die drie is een telkens terugkerend punt van onderzoek binnen de televisiewetenschap.

In mijn onderzoek zal ik een inhoudelijk kwalitatief onderzoek doen door te kijken hoe de processen van betekenisgeving zich ontwikkelen op het gebied van expertise in de televisieprogramma's over seksualiteit. Omdat ik wil vergelijken hoe seksualiteitsexperts zich *op* en *buiten* de televisie benadrukken, gebruik ik een methode die zowel geldt voor tekst (literatuur) als voor televisie. Ik heb daarom niet gekozen voor een analysemethode uit televisiestudies, maar voor een model met begrippen uit de literatuur over expertise. De televisieprogramma's in mijn onderzoek zijn een casestudy in een groter onderzoek naar het benadrukken van expertise. Mijn onderzoek zal dan ook een toevoeging zijn aan de geschiedenis van seksualiteit en niet zozeer aan televisiestudies. Bij het analyseren van de televisieprogramma's bekijk ik hoe de experts zich benadrukken en hoe hun expertise wordt geconstrueerd en minder naar inhoudelijke aspecten van het televisieprogramma. Ook is een methode met begrippen uit de expertise een vernieuwend element in het veld van de geschiedenis van seksualiteit. Dat bracht me er toe een methode te kiezen met begrippen uit de literatuur over expertise in plaats van een methode uit de televisiestudies.

Voor de context van de analyse van de televisiebeelden, zal ik in het derde hoofdstuk ook een kort overzicht schetsen van de geschiedenis van televisie en media in de door mij te onderzoeken periode. Ik wil gaan kijken hoe de benadrukking van expertise op het gebied van seksualiteit past in de ontwikkelingen op televisiegebied en of de gedragingen van de seksualiteitsexpert zich verhouden tot de gedragingen van andere experts.

Hoofdstukindeling

Expertise is een opkomend onderzoeksveld binnen de *Science and Technology Studies* en het lijkt me interessant om die methodes toe te passen op de geschiedenis van seksualiteit, in het bijzonder de ontwikkeling in de rol van de seksualiteitsexpert op televisie in de periode 1964 tot 1984. De drie onderwerpen die ik aan elkaar wil koppelen in mijn studie zijn dan ook seksualiteit, expertise en televisie. Voor mijn onderzoek wil ik werken in een trechtersvorm, waarbij ik eerst wil kijken naar verschillende deelthema's alvorens bij de combinatie van die drie onderwerpen te komen. Die trechtersvorm heb ik als volgt opgesteld:

figuur 1.1 Expertise & seksualiteit & televisie

Om de koppeling van de bovenstaande drie onderwerpen te bewerkstelligen, heb ik een hoofdvraag met drie deelvragen opgesteld. De hoofdvraag luidt: **Hoe wordt expertise over seksualiteit op televisie geconstrueerd in de periode 1964-1984?**

Om mijn hoofdvraag te kunnen beantwoorden heb ik de volgende drie deelvragen opgesteld:

1. *Hoe wordt de seksuele revolutie gereflecteerd in historische studies?*

Bij deze deelvraag zal ik dieper ingaan op het theoretisch kader van de geschiedenis van de seksualiteit. Tevens zal ik de veranderende seksuele moraal in Nederland en de receptie ervan in wetenschappelijke studies schetsen.

2. *Hoe heeft de rol van de expert over seksualiteit zich ontwikkeld in periode 1964-1984?*

Waar ik in de eerste deelvraag de ontwikkeling zal schetsen in de bestudering van seksualiteit in Nederland, betrek ik hier het thema expertise bij het onderwerp. Het gaat hier om de rol van de expert buiten de televisie om. Ik zal aandacht besteden aan het opkomend onderzoeksveld 'expertise' binnen de geschiedwetenschap en welke theorieën en begrippen ik kan gebruiken voor het beantwoorden van mijn hoofdvraag. Daarna zal ik kijken naar wie kon worden aangeduid als seksualiteitsexpert in het dagelijks leven van de gewone mensen binnen die periode van twintig jaar.

3. *Hoe is de veranderende rol van de expert op het gebied van seksualiteit terug te zien op televisie?*

In deze deelvraag ga ik kijken naar hoe de seksualiteitsexpert zijn rol benadrukte op televisie. Dit is het laatste gedeelte van het onderzoek waarin ik negen televisiefragmenten over seksualiteit zal analyseren. Eerste zal ik een historiografie

schetsen van de televisiecultuur in die periode. Daarna zal ik de door mij opgestelde lijst met televisiefragmenten over seksualiteit gaan analyseren. De laatste vraag maakt de samenvoeging van de drie onderwerpen uit mijn hoofdvraag compleet.

Hoofdstuk 1

Van taboe naar tolerantie: theorie van de geschiedenis van seksualiteit in Nederland

1.1. Inleiding

Als de ouders bijvoorbeeld tegen de kinderen zouden zeggen: doe het maar eens lekker, kom maar eens flink aan jezelf, dat is goed voor later. Dat is eigenlijk ontzettend storend. En daarom is het beste om je kinderen gewoon met rust te laten.

Maar zelfbevrediging ligt nog steeds zo gevoelig, dat we er niet vreemd van zouden staan te kijken, als er op dit programma reacties zouden komen van mensen die het vervelend of niet goed vinden dat we dit onderwerp hebben aangeroerd. Maar het blijft een feit: mensen en ook jonge mensen onaneren.

Presentator Joop van Tijn over zelfbevrediging in *Open en Bloot*, VARA, 21 februari 1974

Bovenstaand fragment uit het roemruchtige VARA-televisieprogramma *Open en Bloot*, laat zien dat halverwege de jaren zeventig het denken over seksualiteit midden in een transformatieproces zit. Presentator Joop van Tijn wil duidelijk laten weten dat het onderwerp zelfbevrediging bespreekbaar zou moeten zijn – aangezien iedereen immers ‘onaneert’ – maar neemt alvast een voorschot op de kritiek die dat standpunt beslist zou gaan krijgen volgens Van Tijn.

In dit hoofdstuk wil ik gaan kijken naar de veranderende seksuele moraal in de periode 1964 – 1984 door een antwoord te vinden op mijn deelvraag: welke plek had seksualiteit in de Nederlandse samenleving in periode 1964-1984? We zullen zien dat er in die twintig jaar een omslag plaatsvindt van taboe naar tolerantie. Waar het in de jaren zestig de normaalste zaak van de wereld is om seks als iets te beschouwen dat plaatsvindt binnen het huwelijk tussen man en vrouw en het gericht was op het zorgen voor nageslacht, is de blik in de jaren tachtig al behoorlijk veranderd richting een meer vrije seksuele moraal waarin binding door een huwelijk niet meer een grondslag hoeft te zijn voor seks. Een grote omslag in een relatief korte tijd. Welke begrippen uit theorieën over seksualiteit en de geschiedenis ervan kunnen de veranderende seksuele moraal die optreedt in de periode 1964-1984 doen verklaren? Het antwoord op die vraag zal ik onderzoeken in paragraaf 1.2: *de constructie van seksualiteit*.

Hoewel het voor de hand ligt te denken dat deze ontwikkelingen zich in één rechte lijn van A naar B voltrokken, geeft een aantal auteurs aan dat het meer een grillige ontwikkeling moet zijn geweest. Deze visie op de ontwikkeling van de seksuele moraal zal ik onder paragraaf 1.3: *grillige ontwikkeling van de seksuele moraal* gaan bekijken.

1.2. Constructie van seksualiteit

Voor een breder begrip van seksualiteit en de manier waarop we er naar kunnen kijken, is het werk van Jeffrey Weeks een geschikte bron. Zijn werk gaat in op hoe we seksualiteit zouden kunnen beschouwen op een historische of filosofische manier. Weeks besteedt veel aandacht aan de constructie van seksualiteit. Hij stelt dat er veel 'voorgeprogrammeerd' is in ons denken over seksualiteit.¹⁸ Bijvoorbeeld de veronderstelling dat er twee geslachten zijn en dat kinderen vaak leren dat 'natuurlijke' seks plaatsvindt tussen twee mensen van het tegenovergestelde geslacht.¹⁹ Terwijl we volgens Weeks seks moeten zien als een vorm van een sociale relatie: een interactie tussen mensen die historisch veranderlijk is. Weeks ziet seksualiteit niet als louter iets natuurlijks, maar als iets dat cultureel en historisch geconstrueerd wordt.

De ontwikkeling in seksuele moraal die plaatsvindt in de door mij te onderzoeken periode, zou volgens Weeks geconstrueerd kunnen zijn door culturele en maatschappelijke factoren. Omdat de ontwikkeling in het denken over seks een mentale omslag betreft en geen natuurlijke of biologische vooruitgang in zich heeft, ligt voor de hand te zoeken naar culturele en maatschappelijke factoren waarom die omslag plaats heeft kunnen vinden. In mijn analyse van de televisieprogramma's en het beschrijven van mediageschiedenis, zal ik die factoren verder onderzoeken.

Ook Michel Foucault heeft het in zijn werk veelvuldig over seksualiteit en de constructie ervan. Foucault stelt dat we niet seksueel bevrijd zijn, maar slechts denken dat we bevrijd zijn onder invloed van de macht van het discours over seks.²⁰ Door dat discours

---

¹⁸ J. Weeks, *Sexuality* (London 2003) 5.

¹⁹ Weeks, *Sexuality*, 4.

²⁰ J. Rolies, 'Michel Foucault en de seksuologie', *Tijdschrift voor Seksuologie* 8 (1984) 28.

ontstaan er categorieën van normale en abnormale seks, goede en slechte seks: die ideeën zorgen ervoor dat onze normen over seksualiteit worden bepaald. Macht is één van de centrale begrippen in de vertogen van Foucault.

De relatie tussen macht en seksualiteit, zegt Foucault, is onderdrukking. In zijn driedelige geschiedenis van de seksualiteit voert hij een betoog over de moderne onderdrukking van seks, die al duizenden jaren lang aan de gang is.²¹ De algemene opvatting is dat seks niet mag, seks staat voor schuld en seks alleen op zijn plaats is in de ouderlijke slaapkamer.²² In zijn geschiedenis van de seksualiteit vraagt Foucault zich af hoe het zover heeft kunnen komen. Niet waarom we onderdrukt worden door de macht – Foucault gaat er als een feit vanuit dat seksualiteit wordt onderdrukt in kapitalistische en burgerlijke samenlevingen – maar waarom we *beweren* dat we onderdrukt worden. Een hypothese daarop neemt Foucault door te stellen dat die onderdrukking wordt veroorzaakt door woorden, door een vertoog.

Uit de tekst van Foucault kunnen we opmaken dat seks altijd ten prooi is gevallen aan onderdrukking door ‘de macht’, met als middel het vertoog. We kunnen denken dat we bevrijd zijn, maar de effecten daarvan zullen slechts langzaam zichtbaar worden. De poging om vrijelijk over seks te spreken en haar in haar realiteit te aanvaarden, vormt volgens Foucault zo’n vreemde inbreuk op het ononderbroken verloop van een nu al duizendjarige geschiedenis en staat bovendien zo vijandig tegenover de innerlijke mechanismen van de macht, dat “zij langdurig pas op de plaats zal maken alvorens zijn vruchten af te werpen.”²³ Hoewel gepubliceerd in 1976, kunnen we er vanuit gaan dat de seksuele bevrijding in de te onderzoeken periode volgens Foucault slechts een illusie is.

1.3. Grillige ontwikkeling van de seksuele moraal

1.3.1. De ontketende seksuele revolutie

Zoals in de introductie van dit hoofdstuk beschreven, wordt de periode 1964-1984 gekenmerkt door een ontwikkeling in de seksuele moraal van taboe naar tolerantie. Seksualiteit is niet meer automatisch gebonden aan voortplanting en een verantwoorde

---

²¹ M. Foucault, *Geschiedenis van de seksualiteit, deel I: De wil tot weten*, (Nijmegen, 1976) 15.

²² Foucault, *De wil tot weten*, 10.

²³ *Ibidem*, 15.

gezinsvorming, maar seksualiteit kan als een zelfstandig fenomeen worden gezien, mede door de beschikbaarheid en de legaliteit van voorbehoedsmiddelen.²⁴ De opkomst van de Rutgersstichting (opgericht in 1969) als afsplitsing van de Nederlandse Vereniging voor Seksuele Hervorming (NVSH) zet dat kracht bij; de stichting afficheert zich als een bureau voor geboortenregeling en seksualiteitsvragen.²⁵ Seks hoeft niet meer te dienen als middel voor voortplanting, maar kan – binnen het huwelijk, dat wel – ook dienen voor het plezier. De seksuele revolutie is ontketend. Die ontwikkeling is terug te vinden in meerdere studies over de geschiedenis van seksualiteit in Nederland.

Een interessant onderzoek is bijvoorbeeld 'Jongens, meisjes en seks in Nederland: een secundaire analyse van kwantitatief materiaal uit 1968 en 1981', gepubliceerd in het *Tijdschrift voor Seksuologie* in 1988. De onderzoekers hebben in de twee jaartallen een groep jongeren uitgebreid ondervraagd over hoe zij denken over seksualiteit. Die uitkomsten ondersteunen de voornoemde ontwikkeling dat men, in dat geval jongeren, vrijer denkt over seksualiteit. Rond de jaren zestig lijkt algemeen geaccepteerd dat er 'intiem en seksueel gedrag plaatsvindt vóór het huwelijk, mitsdien dit plaatsvindt binnen een duurzame, op het huwelijk gerichte relatie.'²⁶ Dat vervolgens in de jaren tachtig de koppeling van seksualiteit met het huwelijk voor het grootste deel is verdwenen, is volgens de onderzoekers de grootste verandering in de te onderzoeken periode te noemen. Seks vindt nu al plaats als de partners 'veel voor elkaar voelen'. In deze algemene ontwikkeling is seks nog gekoppeld aan liefde of verliefd zijn, maar er is ook een steeds belangrijker wordende tendens waarbij jongeren geslachtsgemeenschap hebben 'puur op fysieke aantrekkingskracht'.²⁷ In 1968 heeft 21 procent van de ondervraagden een dergelijke ervaring gehad; in 1981 is dat 40 procent.²⁸ Deze ontwikkeling moet ook in het licht worden gezien van de steeds betere beschikbaarheid van anticonceptiemiddelen zoals de pil.

Een andere studie waarin deze verandering van de seksuele moraal in Nederland wordt beschreven, is het artikel 'Forum: een veranderende kijk op seksualiteit'²⁹ door Paul Schnabel. Die veranderende kijk houdt volgens Schnabel vooral in dat er in de loop van de

---

²⁴ L. Schoon, *In de schaduw van de lust. Vijfentwintig jaar Rutgers Stichting (1969 – 1994)*, (Amsterdam 1996) 19.

²⁵ Schoon, *In de schaduw van de lust*, 25.

²⁶ Adri Bolt, 'Jeugd en seksualiteit in Nederland. Een vergelijking tussen enquêtemateriaal uit 1968 en 1981', *Tijdschrift voor Seksuologie* (1989) 272.

²⁷ Bolt, 'Jeugd en seksualiteit in Nederland', 273.

²⁸ Bolt, 'Jeugd en seksualiteit in Nederland', 273.

²⁹ P. Schnabel, 'Forum: een veranderende kijk op seksualiteit', *Tijdschrift voor Seksuologie* (1989).

jaren zestig en zeventig een hoge mate van acceptatie is van het verlangen naar seks die niet is bedoeld als voorplanting als een positieve menselijke eigenschap.³⁰

1.3.2. Kritiek op vooruitgangdenken

Maar behalve het beschrijven van het verloop van de seksuele revolutie, schetst Schnabel het beeld dat de veranderende seksuele moraal niet één grote vooruitgang betekend heeft, maar ook terugvallen kent. Zoals de zoektocht naar 'goede' of 'natuurlijke' seks waarbij 'foute' vormen van seks worden uitgesloten.³¹ Zo is van 'foute' seks volgens Schnabel sprake als er misbruik wordt gemaakt van positie, macht, kracht of invloed op het lichaam.³² Daarmee wil hij zeggen dat er van allebei de kanten toestemming moet zijn voor het hebben van geslachtsgemeenschap; seksueel misbruik zoals bij een verkrachting of incest is dus fout. Later beschrijft Schnabel dat de als positief toegekende vrijere seksuele moraal ook kan leiden tot wat negatiefs: de aids-epidemie. Zo blijft de veranderende moraal zorgen voor vraagstukken die dus volgens Schnabel niet altijd als positief en als louter vooruitgang kunnen worden gezien.

Een dergelijke kritische noot bij het onderzoeken van seksuele voorlichting op televisie kan handig zijn. Ik denk dat de neiging is de vaak als positief geconstrueerde ontwikkeling in de seksuele moraal in Nederland te reflecteren als één grote lijn omhoog, terwijl het – volgens Schnabel – een meer grillige ontwikkeling is geweest. Ook het werk van Michel Foucault bevat deze constatering. De seksuele bevrijding in de jaren zestig en zeventig en de observatie dat we nu een stuk vrijer zijn in ons denken over seksualiteit dan vroeger - simpel gezegd: vroeger was seks vies en slecht, nu is seks leuk en fijn³³ - worden als gangbare gegevens gezien. Foucault ziet dat echter anders. We zijn niet bevrijd, stelt Foucault, maar wij *dén*ken slechts dat we bevrijd zijn onder invloed van de macht van het discours over seks.³⁴

Ook H.Q. Röling plaatst net als Schnabel en Foucault kritische kanttekeningen bij de visie de veranderende seksuele moraal als een louter positieve ontwikkeling te zien. Röling stelt dat de voortplanting onder controle is gekomen door de verkrijgbaarheid van

---

³⁰ Schnabel, 'Een veranderende kijk op seksualiteit', 214.

³¹ Ibidem, 215.

³² Ibidem, 213.

³³ Rolies, 'Michel Foucault en de seksuologie', 26.

³⁴ Rolies, 'Michel Foucault en de seksuologie', 28.

anticonceptie en de liberalisering van abortus, maar dat daar nieuwe 'problemen' voor in de plaats zijn gekomen, waarbij geslachtsziekten het meest in het oog springen.³⁵

Aan de hand van een grote hoeveelheid seksuele voorlichtingsboekjes uit de negentiende en twintigste eeuw, laat Röling zien welke keuzes en meningsverschillen er vanaf de achttiende eeuw zijn geweest in de seksuele opvoeding. De kernvraag die na zijn uiteenzetting overblijft is: wie is er beter aan toe? Stellen uit de negentiende eeuw die zo weinig van seks afwisten, dat ze onder behandeling waren bij een dokter omdat ze niet zwanger konden worden, zonder ook maar ooit geslachtsgemeenschap te hebben gehad, of de huidige generatie die een gedetailleerde seksuele voorlichting kreeg, maar daardoor seksueel onvermogen aanrekenen als individueel falen?³⁶ Het antwoord op die vraag blijft Röling de lezer verschuldigd. Maar wat de auteur duidelijk aanstipt, is dat uitgebreide en gedetailleerde seksuele voorlichting niet per se zaligmakend is. Daarmee ondersteunt hij de visie dat de ontwikkeling in seksuele voorlichting een grillige is geweest, die niet alleen in het teken stond van vooruitgang en verbetering.

De verklaring voor de veranderende seksuele moraal wordt vaak gezocht in de seksuele revolutie. Het is in ieder geval een verzamelnaam waarmee de algehele veranderende seksuele moraal vaak wordt aangeduid. We hebben gezien dat die ontwikkeling niet in één rechte lijn van A naar B liep, maar er is nog een andere punt dat een aantal auteurs zou willen nuanceren.

Meerdere auteurs lijken namelijk de invloed van de seksuele revolutie als belangrijk kantelpunt te willen nuanceren. De omschrijving van de seksuele revolutie doet vaak suggereren dat het gaat om een rigoureuze breuk in het denken over seksualiteit. Annet Mooij benadrukt daarentegen in haar boek over geslachtsziekten en besmettingsangst in de negentiende en twintigste eeuw, dat de seksuele revolutie een veel geleidelijker proces was. Veel van de omwentelingen die zich in de jaren zestig in alle openbaarheid voltrokken, werden in de jaren vijftig al voorbereid, zodat van een echte breuk geen sprake kon zijn.³⁷ Mooij ontkent niet dat er zich fundamentele veranderingen hebben voorgedaan, maar zou

---

³⁵ H.Q. Röling, *Gevreesde vragen: geschiedenis van de seksuele opvoeding in Nederland* (Amsterdam, 1994) 1.

³⁶ A. Dwarkasing, 'Heimwee naar een tijd waarin seks verboden was' (versie 18 mei 1994), <http://www.trouw.nl/tr/nl/4512/Cultuur/archief/article/detail/2648906/1994/05/18/Heimwee-naar-de-tijd-waar-in-seks-verboden-was-SEKSUELE-OPVOEDING.dhtml> (4 juni 2014).

³⁷ Mooij, *Geslachtsziekten en besmettingsangst*, 187.

de nieuwe houding tegenover seksualiteit liever *seksueel enthousiasme* willen noemen dan een werkelijke revolutie.

Ook Röling wil het pats-boem-karakter van de seksuele revolutie wat afzwakken. Hij stelt dat de seksuele revolutie van de jaren zestig vooral een *mediarevolutie* was.³⁸ Hij beargumenteert dat er in de media volop gepraat en gediscussieerd werd over seks, maar dat de gemiddelde burger nog helemaal niet zo vrijdenkend was. Röling verwijst daarbij naar resultaten uit het onderzoek *Jeugd en seksualiteit in Nederland* uit 1989, dat ook in deze inleiding wordt geciteerd, waaruit blijkt dat bijvoorbeeld nog meer dan de helft van de Nederlanders in 1968 negatief staat tegenover seks buiten het huwelijk en homoseksualiteit. Ook heeft hij het over het VARA televisieprogramma *Open en Bloot*, waarin “Joop van Tijn in het voorjaar van 1974 een heroïsche, maar waarschijnlijk niet geslaagde poging [deed] Nederland ervan te overtuigen dat neuken een heel gewoon woord is.”³⁹ Hiermee wil Röling zeggen dat het misschien op televisie (of andere media) wel leek alsof de seksuele bevrijding was voltooid, maar dat dat bij het gemiddeld huishouden nog niet altijd het geval was. Een interessante constatering die mogelijk in hoofdstuk 3 het verschil kan doen verklaren in de benadrukking van expertise op het gebied van seksualiteit *op* televisie en *buiten* de televisie.

We hebben vanuit verschillende standpunten gekeken naar de geschiedenis van seksualiteit in Nederland. Een overeenkomst is dat alle auteurs de veranderende seksuele moraal van taboe naar tolerantie beschrijven, maar ook dat die verandering niet alleen kan worden gezien als één voortschrijdende lijn van A naar B. Zowel in het opzicht van het vooruitgangdenken, als in het rigoureuze karakter van deze ontwikkeling. Die conclusie zal me helpen in de duiding en analyse van de televisiefragmenten over expertise en seksuele voorlichting in hoofdstuk 3.

1.4 Conclusie

In dit hoofdstuk heb ik gekeken naar de veranderende seksuele moraal in de periode 1964-1984 en hoe er vanuit de wetenschap tegen die veranderende seksuele moraal wordt aangekeken.

Ik heb de theoretische inzichten behandeld op het gebied van seksualiteit. Concluderend kunnen we daaruit opmerken dat recente studies naar seksualiteit te zien als

---

³⁸ Röling, *Gevreesde vragen*, 43.

³⁹ *Ibidem*, 45.

iets dat is geconstrueerd door cultuur en taal. Weeks stelt dat seksualiteit niet iets natuurlijk is, maar dat het cultureel en historisch veranderlijk is door de tijd heen. Foucault besteedt veel aandacht aan de begrippen macht en onderdrukking. Ons denkbeeld wordt volgens hem bepaald door het discours over seksualiteit; wij denken daar invloed op uit te kunnen oefenen, maar die macht zorgt er voor dat we ons uiteindelijk naar dat discours zullen voegen.

De belangrijkste conclusie uit het kijken naar de geschiedenis van seksualiteit in Nederland, is dat het goed is de seksuele revolutie te nuanceren in zijn macht. Allereerst door de seksuele revolutie niet te zien als één lineair vooruitgangproces, maar als een grillige ontwikkeling die ook zijn terugvallen en negatieve zijdes kende. Zo geven Schnabel en Röling aan dat de seksuele revolutie behalve voor bevrijding, ook zorgde voor seksueel misbruik, SOA's en de aidsepidemie. Foucault gaat nog een stapje verder door te stellen dat we slechts denken bevrijd te zijn, maar dat helemaal niet zijn. We zijn onder invloed van een macht die seksualiteit onderdrukt; dat is al duizenden jaren zo, en zal nog lange tijd zo blijven. Foucault stelt dat de seksuele revolutie een illusie is.

Een tweede element van de nuancering van de seksuele bevrijding, is door het minder als een breekpunt te zien, maar meer als een geleidelijke ontwikkeling. Annet Mooij schetst hoe de fundamentele veranderingen die zich in de jaren zestig en zeventig voltrokken op het gebied van seksualiteit, in de jaren vijftig al werden voorbereid. Van een echte revolutie kan dan volgens haar geen sprake zijn; zij zou liever spreken van seksueel enthousiasme. Ook Röling benadrukt dat de revolutie in het dagelijks leven wel meeviel; volgens hem was het vooral een mediarevolutie. Een meerderheid van de gezinnen hield er namelijk eind jaren zestig nog aardig conservatieve denkbeelden op na.

In dit hoofdstuk behandelden we seksualiteit als losstaand onderwerp. In hoofdstuk 2 zullen we overgaan tot de koppeling van expertise aan het thema seksualiteit.

Hoofdstuk 2

Seksualiteit en expertise

2.1 Inleiding

Na te hebben gekeken naar de plek van seksualiteit in de Nederlandse samenleving en de theorie over seksualiteit, wil ik in dit hoofdstuk kijken naar de combinatie van de onderwerpen seksualiteit en expertise. Dat doe ik door eerst te kijken naar expertise als opkomend onderzoeksveld in de geschiedwetenschap. Daarin heb ik me met name gericht op de vraag: wanneer vertrouwen we een expert, en waarom vertrouwen we de één meer dan de ander? In dat gedeelte zal ook mijn methode voor het categoriseren van de constructie van expertise in hoofdstuk 3 duidelijk worden. Ik zal de drie categorieën die ik zal gaan gebruiken in mijn analyse van de televisiefragmenten – aanzien, kennis en de performance van autoriteit – in een losse paragraaf bekijken.

Daarna zal ik kijken naar een geschiedenis van expertise over seksualiteit in Nederland: wie kan door de jaren heen worden aangeduid als expert op het gebied van seksualiteit? Een voorschot op het antwoord op deze vraag zegt dat in de jaren vijftig en de vroege jaren zestig de medische expert niet in beeld is als expert op het gebied van seksualiteit, terwijl in de late jaren zestig en zeventig dit wel het geval is. Welke oorzaken liggen aan deze verandering ten grondslag?

2.2 Expertise in de wetenschap: een opkomend onderzoeksveld

Voor dit onderzoek kijken we hoe expertise op televisie wordt geconstrueerd. Het kijken naar expertise en de constructie daarvan, is een opkomend veld binnen de geschiedenis. Die opkomst moeten we zien het in licht van de *cultural turn*, in de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw. De *cultural turn* hield in dat historici het verleden niet meer bekijken vanuit *grand narratives* en als lineair vooruitgangsproces, maar het verleden zien als een culturele constructie die onderhavig is aan zijn tijd.⁴⁰ De redenen van waaruit historici veranderingen in het verleden verklaren, worden vanaf de *cultural turn* steeds meer in cultuur, dus constructies, gezocht en niet meer vanuit politieke of industriële

---

⁴⁰ S. Gunn, *History and cultural theory*, (Harlow, 2006) 79.

ontwikkelingen, de opkomst van de middenklasse of vooruitgangsgeloof.⁴¹ Hoewel na de jaren negentig de denkbeelden van de *cultural turn* zijn bekritiseerd en er weer een roep was naar het kijken naar andere factoren dan alleen cultuur,⁴² is de opkomst van het onderzoeksgebied expertise te danken aan de nieuwe inzichten van de *cultural turn*.

Veel studies over expertise gaan over de constructie van academische kennis en hoe binnen de academie die kennis door experts wordt overgedragen. In dit onderzoek is dat minder van toepassing aangezien mijn onderzoek gaat over de constructie van expertise op televisie in plaats van op de universiteit of anderszins in de wetenschap. Desondanks zijn er een aantal inzichten uit de expertisestudies die ik kan gebruiken voor het duiden van mijn onderzoeksresultaten, met name de vraag: wanneer vertrouwen we een expert? En waarom vertrouwen de één meer dan de ander? In literatuur over expertise worden hier verschillende redenen voor aangedragen. Ik wil er voor dit hoofdstuk drie uitlichten: aanzien, kennis en de *performance* van autoriteit. Deze drie categorieën zal ik ook gebruiken bij de kwalitatieve analyse van de televisiefragmenten in hoofdstuk drie.

2.2.1. Aanzien

Aanzien is gelinkt aan de geloofwaardigheid van een expert,⁴³ maar hoe verwerft de expert zo'n reputatie? Daar is een aantal manieren voor. Bijvoorbeeld doordat de expert zich afzet tegen de leek. Het contrast tussenbeiden wordt benadrukt doordat de expert vaak meer bevoegdheden heeft dan de leek. Zo heeft de expert toegang tot scholen, gevangenissen en ziekenhuizen voor onderzoek, de bevoegdheid om om te gaan met dure instrumenten en de toegang tot resultaten uit het academische onderzoeksveld.⁴⁴ De expert kan dus zijn aanzien verwerven door zich op te stellen ten opzichte van de 'mindere' leek. In het geval van seksualiteit kan de expert zich afzetten tegen de leek middels de bevoegdheid voorbehoedmiddelen te verstrekken.

---

⁴¹ E. Jonker, Van relativisme naar oordeelsvorming. Recente tendensen in wetenschapsgeschiedschrijving, *Studium* 1 (2011) 4.

⁴² Gunn, *History and cultural theory*, 81.

⁴³ C. McClive, 'Blood and expertise: The trials of the female medical expert in the ancien-régime courtroom', *Bulletin of the history of medicine* 82 (2008) 92.

⁴⁴ D.G. Horn, 'Making criminologists. Tools, techniques, and the production of scientific authority', in: P. Becker en R. Wetzell led. *Criminals and their scientists. The history of criminology in international perspective* (Cambridge/New York, 2006) 321.

De vergelijking met een leek is natuurlijk makkelijk gemaakt, maar experts zetten zich ook af tegen hun collega's, minderwaardig 'pseudo-wetenschappers' genoemd.⁴⁵ Dat wordt geïllustreerd door auteur Thomas Gieryn, die het heeft over *boundary-work*, te vertalen als grenswerkzaamheden. Wetenschappers moesten actief die werkzaamheden uitvoeren op de grens tussen academie en publiek – zoals publieke optredens of het uitvoeren van door bedrijven gefinancierde werkzaamheden – om hun positie en autoriteit te waarborgen.⁴⁶ Afzetten tegen een 'mindere' groep, of dat nu leken of mede-wetenschappers zijn, kan het aanzien van een expert dus verhogen.

Bij de seksualiteitsexpert is te zien dat tot de jaren zestig de medische stand zich afzet tegen de 'pseudo-wetenschappers' als de seksuologisch hulpverleners. Niet door te stellen dat ze het beter weten; ze bemoeien zich in het geheel niet met het onderwerp. Het negeren van het onderwerp als zijnde onderdeel van hun vakgebied is ook een manier om aanzien te creëren. Ergens géén aandacht aan besteden is namelijk ook een vorm van benadrukken van expertise.

Aanzien kan ook verworven worden doordat een machtig instituut iemand aanwijst als zijnde expert. In dit geval doel ik op het aanwijzen van experts door de rechtbank en media zoals tijdschriften en kranten. Graeme Gooday citeert in zijn artikel een onderzoek van Carol Jones, waarin aannemelijk wordt gemaakt dat experts hun autoriteit danken aan hun optreden in de pers en rechtszaken door het duiden van publieke kwesties en nieuwe ontwikkelingen op technologisch gebied.⁴⁷ Veel bekeken televisieprogramma's kunnen een machtig instituut worden genoemd. Als een omroep daarin iemand laat optreden als expert op het gebied van seksualiteit, zal het publiek geneigd zijn die veronderstelling over te nemen.

We hebben gezien dat aanzien een belangrijke factor is in de betrouwbaarheid van de expert. Aanzien was te verwerven door je als expert af te zetten tegen leken of 'mindere' collega's en door te worden aangewezen als zijnde expert door machtige instituten als de media of de rechtbank. Een tweede factor die ik hieronder zal behandelen is kennis.

---

⁴⁵ T.F. Gieryn, 'Boundary-work and the demarcation of science from non-science: Strains and interests in professional ideologies of scientists', *American Sociological Review* 48:6 (1983) 789.

⁴⁶ Gieryn, 'Boundary-work and the demarcation of science from non-science', 789

⁴⁷ G. Gooday, 'Liars, experts, and authorities', *History of science* 46:4 (2008) 437.

2.2.2. Kennis

Dat kennis een factor is voor expertise, lijkt een open deur. Toch is niet iedere soort kennis de basis voor een betrouwbare expert. Steven Shapin biedt in zijn artikel een tweedeling in soorten kennis: prudentiële en ontologische kennis.⁴⁸ Prudentiële kennis staat voor kennis gebaseerd op ervaring, bijvoorbeeld een chirurg die veel bypass-operaties heeft gedaan of een automonteur die al vele auto's heeft gerepareerd.⁴⁹ Ontologische kennis staat voor kennis uit boeken, kennis over onderliggende structuren en theorieën. Shapin geeft aan dat deze twee categorieën niet los van elkaar bestaan, aangezien ze vaak door elkaar lopen. Vind maar eens een wetenschapper die geen praktische ervaring heeft of een automonteur die nooit een boek heeft opengeslagen.⁵⁰ Wat Shapin met de tweedeling in ieder geval wil aangeven, is dat iedere expertise om een andersoortige kennis vraagt. Hoewel de casus die Shapin behandelt uit de vroeg achttiende eeuw stamt – en ik mijn onderzoek richt op de negentiende en begin twintigste eeuw – denk ik dat deze theorie over kennis ook over later geperiodiseerde casussen in tact blijft. Zo blijkt in het geval van seksualiteit zowel *prudential* als *ontological* kennis van waarde te zijn voor de seksualiteitexpert. Zo bracht de VARA Joop van Tijn naar voren als seksualiteitexpert in het televisieprogramma Open en Bloot, die weinig kennis uit boeken had opgedaan, maar wel vanuit zijn persoonlijke ervaring dingen kon vertellen. Tijdens de uitzending put hij ook uit eigen ervaring bij het benadrukken van expertise. In het programma Sex in wording mikt de NCRV juist meer op ontologische kennis, door twee artsen neer te zetten en hen ook in medische termen te laten praten. In hoofdstuk drie zal ik hier verder op ingaan.

Behalve een onderscheid tussen kennis gebaseerd op ervaring en kennis gebaseerd op theorie, zou je ook een onderscheid kunnen maken tussen exclusieve en algemene kennis. David Horn beschrijft de aanname in de negentiende eeuw dat criminelen meer pijn konden verdragen dan beschaafde mensen. Rond 1900 was die kennis gemeengoed geworden en stond zij bekend als een volkswijsheid.⁵¹ Dat betekende een autoriteitscrisis

---

⁴⁸ S. Shapin, 'Trusting George Cheyne: Scientific expertise, common sense, and moral authority in early eighteenth-century dietetic medicine' *Bulletin of the history of medicine* 77 (2003) 293.

⁴⁹ Shapin, 'Trusting George Cheyne', 293.

⁵⁰ Ibidem.

⁵¹ Horn, 'Making criminologists', 334.

voor de experts op dat gebied.⁵² Als iedereen die kennis als bekend veronderstelt, wat betekent de kennis van de expert dan nog?

Een element in de betrouwbaarheid van een expert is dus kennis, maar niet zonder meer iedere vorm van kennis. Zoals we hebben gezien bestaat er een onderscheid tussen kennis gebaseerd op ervaring en kennis gebaseerd op theorie. Per onderwerp, situatie en periode is het verschillend welke vorm leidt tot het aanduiden van een expert. Ook is er een onderscheid te maken tussen exclusieve en algemene kennis. Transformeert exclusieve kennis op een gegeven moment naar algemene kennis, dan zorgt dat voor een afname van de autoriteit van de expert, omdat hij niet meer behoort tot een minderheid die over die kennis beschikt. Na het benoemen van aanzien en kennis als categorieën in de betrouwbaarheid van de expert, zal ik nu overgaan tot het analyseren van de laatste categorie: de *performance* van autoriteit.

2.2.3. Performance van autoriteit

Een *performance* bestaat uit een eigen gereedschap hanteren – in de bredere zin van het woord: eigen procedures, eigen conventies en een gespecialiseerd vocabulaire.⁵³ Dat onderscheidt de expert van de leek, waardoor hem aanzien wordt toegedicht.

Belangrijk om op te merken is dat de tweede factor – kennis – los staat van de derde factor – *performance*. Iemand kan een uitstekende performance als expert hebben zonder academische of institutionele diploma's te hebben.⁵⁴ Het publiek, of dat nou leken, journalisten of mede-experts zijn, bepaalt of de performance geloofwaardig was. Horn heeft het in dat kader over 'self-fashioning' van de expert; het cultiveren van een bepaald imago.⁵⁵ Dat cultiveren 'doet' de expert, als ware het een performance, bijvoorbeeld door als dokter een witte jas aan te trekken, vakjargon te gebruiken en te laten zien dat je met vaktechnisch gereedschap om kunt gaan. Zo'n actieve waarborging van de autoriteit door de expert is onderdeel van het oordeel van het publiek over de expert

---

⁵² Horn, 'Making criminologists', 334.

⁵³ Ibidem.

⁵⁴ Gooday, 'Liars, experts, and authorities', 446.

⁵⁵ Horn, 'Making criminologists', 318.

2.3. Historiografie van de seksualiteitexpert

In de te onderzoeken periode vindt een ontwikkeling plaats waarbij eerst de medisch specialist *niet* in beeld is; vanaf de jaren zeventig komt de huisarts of gynacoloog juist wel in beeld. Hoe heeft die ontwikkeling plaats kunnen vinden? Onder deze paragraaf bekijken we de ontwikkeling in twee delen: te beginnen met het tijdperk waarin de seksuologisch hulpverlener en de kerk de belangrijkste seksualiteitsexperts zijn (2.2.1) met vervolgens het tijdperk waarin de medisch expert in beeld komt. (2.2.2)

2.3.1. Seksuologisch hulpverlener en de kerk

De situatie op het gebied van seksualiteit in het pre-tweede wereldoorlog-tijdperk kan als volgt geschetst worden: kinderen denken dat baby's van de ooievaar c.q. het kolenland kwamen, de kerk houdt de gemoederen rustig tot het huwelijk onder het mom van kuis- en deugdelijkheid en eenmaal binnen het huwelijk is seks louter bedoeld om kinderen te krijgen. Ietwat gechargeerd is dit de situatie van de gemiddelde Nederlander vóór de jaren veertig. De kerk kan in die periode, zoals in zoveel maatschappelijk kwesties, aangemerkt worden als 'expert': de informatieverstrekker op het gebied van seksualiteit die haar volgelingen een zienswijze oplegt op het gebied van seksualiteit.

Na de Tweede Wereldoorlog, in de late jaren veertig en de jaren vijftig, verkeert het denken over seksualiteit in een tweestrijd. Enerzijds komen uit Amerika berichten binnen dat seksuele activiteit minder en minder tot het huwelijk beperkt blijft⁵⁶; een bericht dat de jongere generaties in Nederland danig aanspreekt. Anderzijds houden zowel de katholieke als de protestantse kerk angstvallig vast aan de vooroorlogse deugden en laten ze de opvoedingshandboeken herdrukken alsof er niets aan de hand was.⁵⁷

Een opkomende partij in het geven van seksuele voorlichting in deze roerige periode, en dus in het benadrukken van expertise, is de NVSH. De Nationale Vereniging voor Sexuele Hervorming is een neutrale partij zonder religieuze achtergrond, opgericht in 1946 vanuit haar voorganger de Nieuw Malthusiaanse Bond. Vanaf die tijd heeft de Vereniging een sterk groeiend aantal leden – in 1964 kan het tweehonderdduizendste lid worden ingeschreven⁵⁸ – vanwege het monopolie in die tijd op voorbehoedsmiddelen. De NVSH had twee manieren

---

⁵⁶ H.Q. Röling, *Gevreesde vragen: geschiedenis van de seksuele opvoeding in Nederland*, (Amsterdam, 1994) 38.

⁵⁷ Röling, *Gevreesde vragen*, 39.

⁵⁸ L. Schoon, *In de schaduw van de lust. Vijftig jaar Rutgers Stichting (1969 – 1994)*, (Amsterdam, 1996) 15.

om expertise te benadrukken: via de voorlichtingsliteratuur en de seksuologisch hulpverlener.

Artsen houden zich lang verre van het onderwerp seksualiteit. Omdat in de jaren zestig de huisarts geen anticonceptiemiddelen verstrekt, neemt de NVSH die taak op zich. De weinige artsen die bij de consultatiebureaus van de NVSH werken, behoren tot de groep vooruitstrevende medici die geboorteregelingen graag goed georganiseerd ziet.⁵⁹ Omdat deze groep artsen maar klein is, worden zij bijgestaan door de zogeheten seksuologisch hulpverleners.

De NVSH heeft zich als taak 'seksuele hervorming en hulpverlening' gesteld. Door het land heen heeft de NVSH inlichtingen- en consultatiebureaus om cliënten te informeren over seksualiteit. Het aantal bureaus is sinds de oprichting van de NVSH groeiende: het aantal steeg van 3 in 1948 tot 59 in 1969.⁶⁰ Aan de bureaus houden hulpverleners spreekuren over seksuologie, geboortebestemming, geneeskundig onderzoek voor het huwelijk en voor anticonceptie.⁶¹ De introductie van de pil brengt een enorme piek in het bezoek aan de consultatiebureaus teweeg. In 1966 gaan ruim 80.000 bezoeken van de in totaal 109.000 bezoeken op alle consultatiebureaus van dat jaar over anticonceptie.⁶² Hetgeen laat zien dat een aanzienlijk deel van de gebruikers van de pil in Nederland, naar schatting ongeveer driehonderdduizend in totaal⁶³, met vragen de NVSH en de seksuologisch hulpverlener als expert aanduiden.

Zoals eerder gemeld geeft de NVSH een grote hoeveelheid voorlichtingsliteratuur uit. In 1983 deed Leon Osinski aan de Katholieke Universiteit Nijmegen onderzoek naar de ontwikkeling in de toon van NVSH-voorlichtingsboekjes tussen 1946 en 1972. Zijn conclusie is dat er door de jaren heen een liberale houding jegens het seksuele ontstaat.⁶⁴ Osinski noemt een aantal kenmerken van die liberalere houding, waaronder de *verminderde invloed van een seksuele beheersingsmoraal*.⁶⁵ Die verminderde beheersingsmoraal houdt in dat kuisheid en onthouding niet meer worden gezien als een deugd. Seks is volgens de NVSH

---

⁵⁹ Schoon, *In de schaduw van de lust*, 14.

⁶⁰ G. Nabrink, *Seksuele hervorming in Nederland: achtergronden en geschiedenis van de Nieuw-Malthusiaanse Bond (NMB) en de Nederlandse Vereniging voor Seksuele Hervorming (NVSH), 1881 – 1971*, (Nijmegen, 1978) 225.

⁶¹ Nabrink *Seksuele hervorming in Nederland*, 226.

⁶² Ibidem, 227.

⁶³ E. Rensman, *De pil in Nederland: een mentaliteitsgeschiedenis* (Amsterdam, 2006) 12.

⁶⁴ L. Osinski, 'Een onderzoek naar veranderende opvattingen in seksuele voorlichtingsboekjes van de NVSH', *Tijdschrift voor seksuologie* 4 (1984) 222.

⁶⁵ Osinski, 'Veranderende opvattingen in seksuele voorlichtingsboekjes', 221.

namelijk een drift; een drift vergelijkbaar met honger en dorst die gestild moet worden. Die drift niet stillen, kan gevaarlijk zijn.⁶⁶

De ontkoppeling van deugdelijkheid en seksuele (in)activiteit heeft ook te maken met de opkomst van het hedonisme in de jaren zestig, stelt Osinski. Het Calvinistische verbod op doelloos plezier verliest terrein door de secularisering, wat ook zijn invloed heeft op het positief waarderen van de toenemende beschikbaarheid van seks voor het plezier in plaats van voor voortplanting.⁶⁷ De katholieke kerk neemt in de tussentijd ook een wat liberaler standpunt aan, doordat pastoors ook wel inzien wat voor problemen grote gezinnen van acht of meer kinderen opleveren.⁶⁸ Ook de protestantse kerk anticipeert op de veranderende plaats van seksualiteit binnen de Nederlandse samenleving door een eigen organisatie op het gebied van geboortenregeling op te richten in 1957: de Protestantse Stichting ter bevordering van Verantwoorde Gezinsvorming (PSVG). Hoewel deze organisatie er nog steeds vrij conservatieve denkbeelden over seksualiteit op nahoudt, betekent het oprichten van een dergelijke organisatie dat zelfs de kerk inzag dat seksualiteit negeren geen optie meer is.

De tot de jaren zestig vanzelfsprekende expertise op het gebied van seksualiteit van de kerk, de NVSH-voorlichtingsliteratuur en de seksuologisch hulpverlener, verliest gedurende de jaren zestig en zeventig rap terrein. Secularisatie, opkomend hedonisme en een groeiende zelfbepaling van het individu spelen daar een rol in. Ook is een lidmaatschap van de NVSH vanaf 1968 niet meer nodig om aan voorbehoedmiddelen te komen en hoeven mensen met vragen over seksualiteit niet meer naar een consultatiebureau van de NVSH, maar kunnen ze ook naar de huisarts. De expertise van de NVSH neemt dus vanaf begin jaren zeventig sterk af.

2.3.2. De medisch specialist in beeld

De medische stand houdt zich tot de jaren zestig verre van geboortebeperving en het voorschrijven van voorbehoedmiddelen. De handeling van het verstrekken van voorbehoedmiddel rust immers niet op een medische indicatie en dat is in strijd met de medische basisbeginselen van de arts.⁶⁹ Seksualiteit is dan ook geen onderwerp tijdens de

---

⁶⁶ Ibidem, 222.

⁶⁷ Ibidem, 223.

⁶⁸ Schoon, *In de schaduw van de lust*, 11.

⁶⁹ Schoon, *In de schaduw van de lust*, 13.

medicijnenstudie in die tijd. Daarbij vinden de meeste artsen in de jaren veertig en vijftig anticonceptie of ongewenste zwangerschappen iets onfatsoenlijks; ze vinden het geen onderwerp waar zij zich mee bezig moeten houden.⁷⁰

Enigszins noodgedwongen krijgt de huisarts te maken met seksualiteit en anticonceptie. Zo beschrijft huisarts P.G. Bekkering in zijn boek *De patiënt, de 'pil' en de huisarts* hoe hij in de vroege jaren zestig genoodzaakt is zich bezig te houden met (orale) anticonceptie, omdat zijn patiënten er steeds naar vragen.⁷¹ De hoofdvraag in het boek van Bekkering is: waarom heeft de anticonceptiepil zo'n grote ontwikkeling veroorzaakt waarbij de medische professie zich is gaan bezighouden met geboorteregeling, terwijl er daarvoor toch ook al voorbehoedmiddelen op de markt waren?

Het antwoord ligt in een combinatie van de populariteit van de pil en de veranderende seksuele moraal. Als de opvatting dat seks niet uitsluitend en altijd in dienst hoeft te staan van voortplanting in de jaren zestig breed postvat, is het logisch dat men op zoek gaat naar goede en betrouwbare anticonceptie. De pil ligt buiten de seksuele sfeer en hoeft niet zoals andere anticonceptiemiddelen tijdens de seksuele handeling te worden toegebracht; dat wordt als prettig ervaren. Verder is de pil bijzonder veilig en kan de vrouw er bovendien gelijk mee stoppen als zij wel vruchtbaar wil zijn.⁷²

De introductie van de pil, die alleen op doktersrecept verkrijgbaar is, zorgt ervoor dat anticonceptie en daarmee seksualiteit ontegenzeggelijk in de medische sfeer terecht komt. Het brengt een mentaliteitsverandering teweeg bij de medische stand. Een steeds groter wordende groep artsen accepteert deze situatie.⁷³

tegen de sociaal-maatschappelijke achtergrond van secularisering en rationalisering is het logisch dat zich een verschuiving inzette van een religieus-moralistische naar een medisch-wetenschappelijke fundering van seksuele gedragsregels.⁷⁴ De arts is tegen de achtergrond van deze ontwikkeling een logischere expert dan de kerk of de onopgeleide seksuologisch hulpverlener. Wat ook blijkt uit cijfers van het voorschrijven van de pil door

---

⁷⁰ E. Rensman, *De pil in Nederland*, 44.

⁷¹ P.G. Bekkering, *De patiënt, de 'pil' en de huisarts: een oriënterend onderzoek naar anticonceptie, in het bijzonder orale anticonceptie, in de huisartsenpraktijk door middel van twee schriftelijke enquêtes* (Nijmegen, 1969) 1.

⁷² Bekkering, *De patiënt, de 'pil' en de huisarts*, 7.

⁷³ A. Mooij, *Geslachtsziekten en besmettingsangst: een historisch-sociologische studie, 1850-1990*, (Amsterdam, 1993) 189.

⁷⁴ Mooij, *Geslachtsziekten en besmettingsangst*, 190.

huisartsen: tussen 1962 en 1966 neemt het aantal huisartsen dat de pil voorschreef elk jaar met tien tot twintig procent toe.⁷⁵

Over wanneer deze ‘doorbraak’ plaatsvindt, zijn de meningen verdeeld. Zo zegt NVSH-geschiedschrijver Gé Nabrink dat ‘omstreeks 1960 de weerstand in medische kringen praktisch doorbroken blijkt te zijn.’⁷⁶ Hij haalt daarbij een NVSH-jaarverslag uit 1961 aan waarin staat vermeld: “Behalve in het zuiden van ons land, geeft het nergens meer grote problemen om artsen te vinden die aan onze bureaus willen meewerken”. Andere auteurs leggen het omslagpunt meer richting de jaren zeventig.

In de loop der jaren is het werkterrein van de huisarts als expert op het gebied van seksualiteit alleen maar uitgebreid. Seksualiteit kreeg steeds meer aandacht binnen de opleidingen psychologie en medicijnen. Vanaf de jaren negentig zijn er drie basisopleidingen ontwikkeld waarmee je seksuoloog kan worden. .

2.4. Conclusie

De conclusie bestaat net als dit hoofdstuk uit twee delen: het theoretische en het historiografische gedeelte.

Theoretisch kunnen we concluderen dat in het betrouwbaar achten van experts een drietal factoren meespelen in de oordeel van het publiek: aanzien, kennis en de *performance* van autoriteit. Uit de literatuur blijkt dat er niet één succesformule is voor het zijn van een expert. Waar de ene keer aanzien belangrijk wordt geacht in het bepalen of iemand betrouwbaar is als expert, is een andere keer het omgaan met instrumenten en de *performance* meer van belang. Ook kunnen we constateren dat de verschillende categorieën vaak door elkaar lopen. Zo zorgde een performance, bijvoorbeeld het optreden als expert in een krant, ook weer voor aanzien. Het zijn geen vaste categorieën.

Uit het historiografische gedeelte kunnen we concluderen dat er in de door mij te onderzoeken periode verschillende personen kunnen worden aangemerkt als expert op het gebied van seksualiteit. Grofweg in te delen in twee periodes: de periode waarin de kerk en de seksuologisch hulpverlener de belangrijkste experts zijn en de periode waarin de medische expert de belangrijkste plaats inneemt. Die verandering vindt plaats in een klimaat van secularisering, opkomend hedonisme en een groeiende zelfbepaling van het individu. In

---

⁷⁵ Rensman, *De pil in Nederland*, 12.

⁷⁶ Nabrink, *Seksuele hervorming in Nederland*, 219.

dat klimaat vindt er een verschuiving plaats van een religieus-moralistische naar een medisch-wetenschappelijke toon van expertise. De periodisering van deze omslag is wisselend: sommige auteurs leggen de omslag al rond de jaren zestig, anderen in de jaren zeventig.

De geschiedenis van de expert op het gebied van seksualiteit en de theorie over dit opkomend onderzoeksveld binnen de geschiedwetenschap, maken dat we in het volgende hoofdstuk over kunnen gaan tot het analyse van de verschillende televisiefragmenten wat betreft de constructie van expertise op het gebied van seksualiteit.

Hoofdstuk 3

De seksualiteitsexpert en constructie van expertise op televisie

3.1. Inleiding

In de voorgaande hoofdstukken ben ik ingegaan op de vraag wie als expert wordt aangewezen op het gebied van seksualiteit gedurende de periode van 1964 tot 1984. We hebben gezien dat de in de eerste periode de medische expert *niet* in beeld is op het gebied van seksualiteit. Vanaf de jaren zeventig wordt de medisch expert juist wel steeds belangrijker als expert, onder invloed van de veranderende seksuele moraal en de komst van de anticonceptiepil.

In dit hoofdstuk zal ik gaan kijken naar hoe de veranderende rol van de expert op het gebied van seksualiteit terug te zien is op televisie. Wordt expertise *buiten* de televisie hetzelfde benadrukt als *op* televisie? Is die ontwikkeling in het benoemen van de medische stand als seksualiteitsexpert vanaf de jaren zeventig, ook terug te zien op televisie? Dat zijn vragen waar ik in dit hoofdstuk antwoorden op zal proberen te geven.

Om goed de televisieprogramma te kunnen analyseren, is het nuttig om eerst een beeld te schetsen van de televisiecultuur in de periode 1964-1984. Wat waren toen de ontwikkelingen op het gebied van mediacultuur? Was het normaal dat er over seks gepraat werd op televisie, of was het een taboe?

Het tweede deel van dit hoofdstuk zal bestaan uit de analyse van verschillende televisiefragmenten. Ik zal bekijken wie in de fragmenten als experts worden aangedragen en hoe die expertise wordt benadrukt aan de hand van de methode die ik eerder heb beschreven in hoofdstuk 2. Ten slotte zal ik vergelijken hoe expertise over seksualiteit wordt benadrukt *op* televisie in vergelijking met hoe expertise wordt benadrukt *buiten* de televisie.

Te beginnen met een korte schets van de ontwikkelingen op het gebied van media en televisie in de periode waarin de besproken televisiefragmenten op televisie verschijnen: tussen 1964 en 1984.

3.2. Mediageschiedenis

Televisie is in Nederland pas laat tot ontwikkeling gekomen. Tot aan 1953 wordt in Nederland over televisie gesproken als ‘een experiment’.⁷⁷ Een experiment dat angst inboezemt bovendien: televisie zou het leven van velen gaan beheersen en de cultuur blijvend veranderen, zo vrezen critici.⁷⁸ In 1964, het startjaar van de door mij te onderzoeken periode, is de angst wat bekoeld. Het medium blijkt minder geestdodend dan gedacht.⁷⁹ De consumptiemaatschappij dient zich aan, met als gevolg dat steeds meer Nederlandse huishoudens een televisie in de huiskamer hebben staan: in 1961 wordt de grens van één miljoen toestellen bereikt.⁸⁰

Op de Nederlandse televisie heerst het verzuilde maatschappelijke systeem middels het omroepenbestel. Maar vanaf de jaren zestig beginnen die machtsposities te wankelen. Secularisering maakt mensen minder honkvast, en door de huiselijkheid van televisie is het gemakkelijk eens naar een programma van een andere zuil te kijken. De oprichting van de TROS in 1964 – die niet vanuit een politieke of religieuze overtuiging programma’s maakt – bevestigt dat de samenleving niet langer louter kan worden ingedeeld op traditioneel levensbeschouwelijke gronden.⁸¹

De oprichting van de TROS verrijkte de Nederlandse taal ook met een nieuw woord: vertrassing.⁸² Dat woord staat voor de tendens dat er steeds meer programma’s op de buis verschijnen ter amusement bedoeld voor een groot publiek. De komst van Veronica, die zich ook verstrooiende televisieprogramma’s richt, maakt de vertrassing alleen maar sterker.⁸³ De andere, meer traditionele omroepen, moeten mee in deze amusementsstroom om hun populariteit te behouden.

Actualiteitenrubrieken als *Achter het nieuws* (VARA) en *Brandpunt* (KRO) weten zich vanaf de jaren zestig steeds meer te ontworstelen aan de bevoogding van politieke partijen. Zij kunnen daarom kritische en taboedoorbrekende reportages en documentaires maken.⁸⁴

---

⁷⁷ S. de Leeuw, *Hoe komen wij in beeld?: Cultuurhistorische aspecten van de Nederlandse televisie* (Utrecht, 2003) 7.

⁷⁸ De Leeuw, *Hoe komen wij in beeld?*, 7.

⁷⁹ J. Tollebeek, ‘De zuigkracht van het medium: historici als televisie-deskundigen’, In: Lunteren, F. van, B. Theunissen and R. Vermij ed., *De opmars van deskundigen. Souffleurs van de samenleving* (Amsterdam, 2002), 177-191, 178.

⁸⁰ H. Wijfjes, *Hallo hier Hilversum: driekwart eeuw radio en televisie* (Weesp, 1985), 75.

⁸¹ J. Hermes en M. Reesink, *Inleiding televisiestudies* (Amsterdam, 2009) 256.

⁸² Wijfjes, *Hallo hier Hilversum*, 92.

⁸³ Ibidem.

⁸⁴ Tollebeek, ‘De zuigkracht van het medium’, 182.

Zo brengt *Achter het nieuws* in mei 1967 een thema-uitzending over abortus, waarbij een jurist, gynaecoloog en seksuoloog commentaar leveren.⁸⁵

Minder op de actualiteit gericht, maar toch minstens zo taboedoorbrekend, was de beruchte uitzending van het VPRO-programma *Hoepla*, eveneens in 1967. In dat programma verschijnt Phil Bloom als eerste vrouw naakt op de Nederlandse televisie. Het leverde internationale publiciteit en vragen in de Tweede Kamer op.⁸⁶ Een onomkeerbare tendens van taboedoorbrekende en meer op amusement gerichte programma's is ingezet.

3.2.1. Deskundigen op televisie

Zoals beschreven in mijn inleiding is het onderzoeken van expertise op televisie een nog redelijk onontgonnen gebied, zeker op het gebied van seksualiteit en expertise. Een van de weinige publicaties over expertise en televisie komt van Jo Tollebeek, die in zijn onderzoek 'Souffleurs van een samenleving: de zuigkracht van het medium' kijkt naar de ontwikkeling van historici als televisiedeskundigen.

Ondanks dat Tollebeeks onderzoek over de *historische* expert op televisie gaat, constateert Tollebeek een interessante ontwikkeling die geldt voor televisiedeskundigen in het algemeen. De ontwikkeling houdt in dat er eerst een gezaghebbende deskundigencultuur is op televisie waarbij deskundigen stellig hun mening verkondigen en zelfverzekerd gezag uitstralen; later is er een meer zakelijke deskundige, die niet meent de waarheid in pacht te hebben en zich onthoudt van politieke adviezen of morele oordelen.⁸⁷ De nieuwe deskundige, is een kennisdeskundige. Er komt in die latere periode dan ook een bredere maatschappijkritische beweging tegen wat als de 'deskundigencultuur' wordt omschreven; een kritiek op de "oude" deskundige; de morele betweter die geen commentaar duldt.⁸⁸ Tollebeek periodiseert die omslag niet heel concreet, maar de jaartallen die hij noemt geven aan dat de omslag tussen 1960 en 1970 moet zijn voltrokken.

Een ander interessant punt uit Tollebeeks studie betreft de vraag wanneer iemand geschikt is om op televisie als deskundige te verschijnen. Tollebeek schrijft dat het in veel gevallen belangrijker was om *a televisable head* te hebben dan dat de expert de best

---

⁸⁵ Tollebeek, 'De zuigkracht van het medium', 182.

⁸⁶ B. van der Veer, *60 Jaar televisie in Nederland* (Baarn, 2011) 60.

⁸⁷ Tollebeek, 'De zuigkracht van het medium', 181-183.

⁸⁸ *Ibidem*, 182.

geïnformeerde persoon in zijn vakgebied is.⁸⁹ Tollebeek stelt dan ook dat succesvolle deskundigen op televisie, vooral mediagenieke deskundigen zijn.⁹⁰

We hebben kort gekeken naar de mediahistorische context waarin de te onderzoeken televisiefragmenten zich afspelen. De periode 1964-1984 wordt gekenmerkt door een verzuimd systeem dat aan het wankelen slaat. Dat heeft niet alleen gevolgen voor de inrichting van het omroepbestel, maar ook voor de programma's. Zo is er naar mate de periode vordert steeds meer ruimte voor groots amusement en voor taboedoorbrekende programma's over bijvoorbeeld seksualiteit.

Als we specifiek kijken naar de deskundige op televisie, zijn er twee belangrijke conclusies. Ten eerste vindt er vanaf de jaren zestig een verandering plaats van de gezaghebbende moraaldeskundige naar de zakelijke kennisdeskundige. Ten tweede blijken succesvolle televisiedeskundigen vaak vooral mediagenieke deskundigen te zijn.

Zien we deze ontwikkelingen terug bij het analyseren van de beeldfragmenten op het gebied van seksualiteit en expertise?

3.3. Analyse televisiefragmenten

Zoals beschreven in de verantwoording van mijn inleiding, zal ik een lijst met televisieprogramma's over seksualiteit analyseren aan de hand van de door mij opgestelde methode over expertise.

De lijst bestaat uit een negental televisieprogramma's tussen 1964 en 1984 (bijlage 1). Op de verschillende trefwoorden over seksualiteit kwamen uit de database van Beeld en Geluid ongeveer een twintigtal programma's naar voren met een veelvoud aan afleveringen. Ik heb een samenstelling gemaakt die gevarieerd is in omroep, genre en periode. Met deze lijst programma's heb ik een representatieve afspiegeling trachten te maken van de programma's die in de door mij te onderzoeken periode zijn uitgezonden.

Op de lijst staan fragmenten van de NOS, AVRO, NCRV, VARA en IKON; al is de VARA duidelijk oververtegenwoordigd in programma's over seksualiteit. Vijf van de negen onderzochte programma's zijn van de VARA. Wat betreft genre zijn er zowel actualiteitenrubrieken, edutainment (educatieve programma's die ook bedoeld zijn ter

---

⁸⁹ Ibidem, 185.

⁹⁰ Tollebeek, 'De zuigkracht van het medium', 190.

vermaak) als een satirisch kinderprogramma in de lijst opgenomen. Bekende programma's over seksualiteit zoals *Sex in wording* en *Open & Bloot* mogen niet in de lijst ontbreken, maar ook minder bekende programma's over seksualiteit zoals het NOS-praatprogramma *Ot... en hoe zit het nou met Sien?* en jongerenmagazine *Twien* van de NCRV heb ik geanalyseerd. Vaak zijn dit programma's die niet alleen draaien om seksualiteit, maar een breder scala aan bijvoorbeeld opvoedproblemen of emancipatieonderwerpen behandelen, en een thema-uitzending over seksualiteit hebben.

Ik heb de programma's bekeken aan de hand van de driedeling op het gebied van expertise zoals ik die heb genoemd in hoofdstuk 2: aanzien, kennis en *performance* van autoriteit. Voor ieder fragment heb ik gekeken in hoeverre er sprake is van het benadrukken van expertise in die drie categorieën. In bijlage 2 zijn de uitgebreide aantekeningen van de analyse van de programma's terug te vinden.

Na het bekijken van de negen fragmenten zijn een drietal opvallende zaken te constateren. Te weten: de programma's dichten een opvallend grote rol toe aan 'de leek', de rol van de medisch en religieus expert wordt mettertijd steeds kleiner en ten slotte is het opvallend dat een performance van autoriteit door de seksualiteitexperts grotendeels uitblijft. Ik zal de drie conclusies hieronder in losse paragrafen behandelen.

3.3.1 Grote rol voor 'de leek'

Allereerst is het opvallend te noemen dat 'de leek' een grote plaats inneemt in de keuze van de makers voor een expert op het gebied van seksualiteit. Al in het vroegste tv-programma – een aflevering van het VARA-programma *Ouderavond* uit 1964, dat bekend staat als het eerste televisieprogramma over seksualiteit⁹¹ – wordt een 'gewoon' ouderstel opgevoerd dat vertelt over hun ervaringen in het geven van seksuele voorlichting aan hun eigen kinderen. Slechts één van de negen geanalyseerde fragmenten voert *geen* gewone mensen op als expert: dat betreft een aflevering van VARA's *Achter het nieuws* uit 1969.

De andere programma's geven veel ruimte aan de gewone man of vrouw om te vertellen wat hun ervaringen zijn op seksueel gebied. Het lijkt een rode draad te zijn in veel programma's om vooral 'normaal' en in gewone bewoordingen te praten over seks. Zo

---

⁹¹ M. Koolhaas, 'Kritiek op seksuele voorlichting door dokter Corrie' (versie 20 november 2013), <http://www.geschiedenis24.nl/nieuws/2013/november/Seksuele-voorlichting-dokter-Corrie-Open-en-Bloot-Joop-van-Tijn-neuken.html> (3 januari 2013).

begint presentator Joop van Tijn de eerste aflevering van Open & Bloot in 1974 met de woorden: "Er bestaat tot nu toe op tv een soort dokterstaal als er over sex gepraat wordt. Kun je die gewone woorden wel op tv zeggen? Daarom gaan we het vanavond gewoon hebben over neuken."

In veel programma's draait het dus om de ervaringen op seksueel gebied van tamelijk gewone mensen. Dat zou kunnen komen omdat men in het normale leven niet zo makkelijk ervaringen met elkaar uitwisselde over seks en er zodoende een grote behoefte was om van

andere mensen te horen hoe zij seksuele voorlichting gaven aan hun kinderen of hoe hun eerste keer was. De televisie gaf de antwoorden op de vragen die mensen wellicht niet aan hun ouders of vrienden durfden te stellen. Zo zit in een aflevering van *Ot... en hoe zit het nou met Sien?* uit 1978 een studio vol moeders en dochters die praten over hoe bij hen de seksuele voorlichting verliep. De moeders vertellen over wat zij te horen kregen van hun ouders, en hoe ze vervolgens hun eigen kinderen

Figuur 1: Decor van *Ot... en hoe zit het nou met Sien?* NOS, 1978

hebben voorgelicht. Het programma draait afgezien van een enkele animatie, volledig om de ervaringen van de gewone vrouw. Dat er duidelijk behoefte was aan het horen van ervaringen van andere mensen op het gebied van seksualiteit, kan afgemeten worden aan de kijkcijfers van bijvoorbeeld het programma Open & Bloot: naar de eerste aflevering in 1974 keken maar liefst 5,1 miljoen mensen.⁹²

De experts die worden opgevoerd in de programma's zijn dus veelal gewone mensen. Hoe benadrukken zij hun expertise? Uit mijn analyse blijkt dat zij hun expertise voornamelijk benadrukken door prudentiële kennis te laten zien; kennis gebaseerd op ervaring. Het

---

⁹² M. Koolhaas, 'Kritiek op seksuele voorlichting door dokter Corrie' (versie 20 november 2013), <http://www.geschiedenis24.nl/nieuws/2013/november/Seksuele-voorlichting-dokter-Corrie-Open-en-Bloot-Joop-van-Tijn-neuken.html> (3 januari 2013).

benadrukken van de ervaring die de geïnterviewden in de programma's hebben in het geven van seksuele voorlichting of in het zelf hebben van seks, maakt dat zij als experts kunnen worden gezien.

Dat televisieprogramma's zoveel gewone mensen aan het woord laten als experts, is logisch te noemen, aangezien iedereen in zijn leven te maken krijgt met seksualiteit. Iedereen kan over zijn of haar ervaringen vertellen; daar hoef je niet voor gestudeerd te hebben. De tweedeling tussen de 'leek' en de wetenschapper die in veel literatuur over expertise terugkomt, gaat hier dan ook niet helemaal op. Op het gebied van seksualiteit kan je denk ik niet spreken van 'leken', omdat iedereen er mee te maken krijgt. Wel zijn er wetenschappers die als arts, psychiater of gynaecoloog vanuit academische oogpunt hun expertise kunnen benadrukken op het gebied van seksualiteit.

3.3.2. Afname van academische experts

Daarmee komen we op de tweede belangrijke conclusie uit de analyse van de televisiefragmenten. Als de periode van 1964 tot 1984 vordert, is een afname te zien van de hoeveelheid academisch en religieuze experts die worden opgevoerd in televisieprogramma's over seksualiteit. In de programma's uit de vroege periode is er in veel gevallen een academisch of religieus expert aanwezig. Zo stelt in de eerdergenoemde *Ouderavond*-aflevering uit 1964 psychiater A.F.W. van Meurs de vragen aan een ouderkoppel. De psychiater komt niet in beeld en wordt ook niet nader geïntroduceerd in de beschikbare fragmenten. Maar dat hij de vragen stelt, veronderstelt wel dat iemand met de titel psychiater het beste de vragen kan stellen over dit onderwerp. Ook in het jongerenmagazine *Twien* uit 1968 volgen na interviews met jongeren, verklaringen van een huisarts en een predikant. Zij reageren op de antwoorden die de jongeren hebben gegeven. Naast een psychiater, huisarts en predikant worden in andere programma's ook academische experts als een kinderpsycholoog, een bioloog, een rooms-katholieke moraaltheoloog en een historicus opgevoerd.

Het aan het woord laten van academische experts, kunnen we scharen onder de factor aanzien in het benadrukken van expertise. De experts hebben aanzien doordat ze verbonden zijn aan een machtig instituut zoals de universiteit of de kerk. Ze zetten zich af tegen de leek omdat ze andere kennis in huis hebben dan zij. Zo praten in het NCRV-programma *Haarhem – lust en onlustgevoelens* vier mensen in een panel over de seksuele

opvoeding: twee deskundigen en twee 'personen die ervaring hebben in de praktijk'. De presentator stelt aan de deskundigen, een kinderpsycholoog en -psychiater, andere vragen dan aan de personen uit de praktijk, een huismoeder en een directeur van een kindertehuis. De kinderpsycholoog wordt bijvoorbeeld gevraagd een getoonde scène over een klein jongetje te duiden en te vertellen in welke fase van de opvoeding hij verkeert. Aan de huismoeder wordt daarentegen gevraagd of zij ook ervaring heeft met dergelijke situaties en hoe zij er toen mee om is gegaan. Het anders benaderen van de 'leek' en de academicus, benadrukt het verschil tussen beiden. Het afzetten tegen de leek is één van de kenmerken van het benadrukken van expertise onder de categorie aanzien.

Gedurende de periode van het onderzoek neemt het aantal opgevoerde academici in de televisieprogramma's af en lijken de programma's steeds meer te draaien om de ervaringen van 'gewone' mensen. In de programma's tot 1974, is de verdeling van tijd die wordt besteed aan gewone mensen en academici ongeveer bij halften verdeeld. *Open & Bloot* is het eerste programma dat volledig draait om gewone mensen. Daarna staan in *Ot... en hoe zit dat nou met Sien?*, *J.J. de Bom* en *Lasten en Lusten* ook de 'gewone mensen' centraal. Zij nemen meer dan tachtig procent van de zendtijd voor hun rekening. Wel worden in veel programma's met een voorlichtende ondertoon, zoals in *Open & Bloot*, animaties getoond die in biologisch opzicht verduidelijking verschaffen op vaak lichamelijk gebied. Bijvoorbeeld wat er in het lichaam van een vrouw gebeurt als ze ongesteld is.

Die afname in de opvoering van academisch experts, kan verklaard worden vanuit de omslag die Tollebeek beschrijft van de gezaghebbende moraaldeskundige naar de zakelijke kennisdeskundige. In dit geval is het een omslag van überhaupt een deskundige in levende lijven in een uitzending, naar korte biologische animaties die tussen de fragmenten door worden vertoond. Er lijkt geen behoefte meer te zijn aan een arts of moraaltheoloog die vertelt hoe het publiek over seksualiteit zou moeten denken; de feitelijke biologische informatie uit de animaties biedt genoeg context. De omslag die Tollebeek omschrijft komt overeen met de omslag die te zien is in de programma's over seksualiteit; behalve op het vlak dat in de programma's over seksualiteit de deskundige in zijn geheel verdwijnt en de animaties vaststaande feiten tonen en niet 'een versie van de werkelijkheid', zoals de zakelijke kennisdeskundigen doen.

Wie wordt opgevoerd als expert op televisie verandert dus door de tijd heen: hoewel er vanaf 1964 altijd 'gewone' mensen aan het woord zijn gelaten over hun ervaringen op het

gebied van seksualiteit, waren er in de vroege periode vaak academische of religieuze experts bij om die ervaringen te duiden. Vanaf halverwege de jaren zeventig neemt hun invloed steeds verder af en krijgt de gewone man of vrouw steeds meer ruimte om te vertellen over de eigen ervaringen. Dat is een verandering in het benadrukken van expertise door aanzien en ontologische kennis, naar steeds meer het benadrukken van *prudentiële* kennis. Dat is opvallend, aangezien *buiten* de televisie om haast het omgekeerde gebeurt. Daar zullen we in de volgende paragraaf bij stilstaan. Voordat we daar aan beginnen, volgt eerst het bespreken van de derde conclusie van de analyse van de televisieprogramma's: het uitblijven van een performance van autoriteit door de seksualiteitexperts.

3.3.3. Weinig performance van autoriteit

Het is opvallend dat bij het analyseren van de televisieprogramma's blijkt dat er maar weinig sprake is van een *performance* van autoriteit door de opgevoerde experts. Waar televisie het uitgelezen medium lijkt om een succesvolle *performance* op te voeren – aangezien het decor, de presentatie en de vragen van te voren zorgvuldig zijn uitgedacht en dus maakbaar zijn – is bij de analyse gebleken dat er in de te onderzoeken programma's weinig sprake is van een *performance* van autoriteit.

Een opvallende uitschieter op dat gebied is het programma *Sex in wording* uit 1971. Hoewel er helaas geen beelden van bewaard zijn gebleven, kunnen we uit verschillende bronnen opmaken dat er in dat programma een arts en psycholoog in witte jassen in een nagebouwde behandelkamer seksuele problemen bespraken.⁹³ We kunnen bij *Sex in wording* duidelijk spreken over een *performance* van autoriteit, hoewel de experts – de arts en psycholoog – ook autoriteit verwerven door aanzien en kennis.

Verder is de opvoering van de experts in de overige programma's opvallend 'gewoon' te noemen. In de actualiteitenrubriek *Achter het nieuws* is wel enige mate van *performance* te bespeuren; bijvoorbeeld als een bioloog aan het woord komt die de evolutietheorie en het bijbehorende seksuele gedrag beschrijft in biologische termen, of een historicus die gezeten in een stoel voor een volle wand met boeken de geschiedenis van de seksuele moraal beschrijft. Maar in de overige programma's zitten de experts vaak samen met het

---

⁹³ Van die scène is een foto bewaard gebleven, in de metadata van Beeld en Geluid is informatie af te lezen over de setting van het programma en in een speciale thema-uitzending van het programma *Sonja!* over seks op televisie op 18 november 2006 wordt de setting van het programma besproken door de oud-eindredacteur van het programma *Open & Bloot*.

gewone publiek in één ruimte, worden de besproken zaken in normale-mensen-taal gebracht en voeren de experts geen expliciet uiterlijk vertoon om hun expertise te benadrukken.

In termen van mijn methode zou je deze bovenstaande drie conclusies als volgt kunnen vertalen: expertise wordt in de televisieprogramma's veelal benadrukt door prudentiële kennis, aanzien van experts wordt gedurende de onderzoeksperiode steeds minder belangrijk en er is weinig sprake van performance van autoriteit in het benadrukken van expertise. In de volgende paragraaf zullen we deze conclusies vergelijken met hoe expertise wordt benadrukt *buiten* de televisie.

3.4. Vergelijking expertise op en buiten de televisie

We hebben in hoofdstuk 2 gezien hoe de rol van de expert op gebied van seksualiteit zich heeft ontwikkeld in de te onderzoeken periode. We hebben daarin gezien dat tot halverwege de jaren zestig de kerk en de NVSH de belangrijkste experts zijn; daarna wordt onder invloed van de veranderende seksuele moraal en de komst van de anticonceptiepil de medisch specialist de belangrijkste expert op het gebied van seksualiteit.

Dit is een andere ontwikkeling geweest dan de ontwikkeling in expertise die plaatsvindt op de televisie. Waar op televisie academische experts zoals de psycholoog, de arts en de bioloog tot halverwege de jaren zeventig wél in beeld zijn en later steeds minder, lijkt zich *buiten* de televisie haast het omgekeerde te voltrekken. Buiten de televisie krijgt het onderwerp seksualiteit eerst weinig aandacht van academische experts en naarmate de tijd vordert juist steeds méér aandacht van academische en met name medische experts.

Dat zou kunnen pleiten vóór de stelling die Röling in zijn geschiedenis van de seksuele voorlichting inneemt, namelijk dat de seksuele revolutie vooral een mediarevolutie is geweest. Daarmee bedoelt hij dat het in de media misschien wel leek alsof de seksuele bevrijding voltooid was en praten over seks heel normaal, maar dat in het gewone leven van de mensen dat nog niet altijd het geval was. De academische experts die zich lenen om seksualiteit te duiden op televisie, moeten een minderheid zijn geweest in het academische veld, aangezien uit de literatuur blijkt dat tot de jaren zeventig het grootste deel van de medische stand zich verre houdt van seksualiteit.

Een ander argument voor de stelling dat de seksuele revolutie een mediarevolutie is geweest, blijkt uit de grote aandacht voor 'de leek' die zijn of haar ervaringen deelt in de onderzochte televisieprogramma's. Uit alle bronnen blijkt dat praten over seksualiteit en de eigen seksuele ervaringen nog lang een taboe was; vanaf de jaren zestig en zeventig begon seksualiteit enigszins uit de taboesfeer te raken, maar er rustte zeker nog enige remming op vrijelijk praten over seksualiteit. Uit de televisieprogramma's echter lijkt het alsof praten over seks de normaalste zaak van de wereld is. Zoals eerder aangegeven, voeren acht van de negen onderzochte programma's 'gewone' mensen op als expert, terwijl in de literatuur over de geschiedenis van de seksualiteit nauwelijks aandacht wordt besteed aan die groep als zijnde expert. Sterker nog: veel studies laten zien dat jongeren in de jaren zestig niet of nauwelijks seksuele voorlichting krijgen van hun ouders, en dat ze het er ook niet met vriendjes of vriendinnetjes over spreken. Dat de televisieprogramma's wél openlijk spreken met 'gewone' mensen over seks en seksualiteit, toont aan dat de seksuele revolutie zich vooral op televisie en andere media voltrekt in plaats van in het 'echte leven'.

In termen van mijn methode over expertise, kunnen we stellen dat op televisie de experts gedurende de hele periode van '64 tot '84 worden geselecteerd op prudentiële kennis. Tot 1974 vinden we daarnaast vaak nog een expert die zijn expertise benadrukt door ontologische kennis en aanzien, bijvoorbeeld de arts, psycholoog of bioloog. Na 1974 lijkt alle aandacht uit te gaan naar 'de leek': de gewone man of vrouw die expertise benadrukt door kennis gebaseerd op ervaring. Buiten de televisie zien we dat eerst expertise wordt toegedicht aan mensen met aanzien omdat ze tot een machtig instituut behoren, namelijk de kerk, of omdat ze bevoegdheden en exclusieve kennis hebben doordat ze voorbehoedmiddelen mogen verstrekken en kennis hebben van anticonceptie, namelijk de medewerkers van de NVSH. Later wordt expertise meer benadrukt door ontologische kennis: artsen en psychologen die ervoor hebben gestudeerd en hun kennis uit boeken hebben opgedaan. Daarnaast blijft aanzien een belangrijke factor: door hun titel en studie aan de academie verwerven zij expertise op het gebied van seksualiteit.

Ter verduidelijking heb ik het volgende schema opgesteld om aan te geven welke ontwikkelingen zich voltrokken op het gebied van expertise *op* en *buiten* de televisie.

	Buiten de televisie		Op televisie	
	Wie wordt als expert aangeduid?	Hoe benadrukken zij hun expertise?	Wie wordt als expert aangeduid?	Hoe benadrukken zij hun expertise?
Van:	De kerk en de seksuologisch hulpverlener van de NVSH	Door aanzien (de kerk) en door prudentiële kennis (medewerkers NVSH)	De 'leek' en de academisch expert zoals de arts, psycholoog of bioloog.	Door prudentiële kennis (de leek) en aanzien en ontologische kennis (de academisch expert)
Naar:	De academisch expert, met name de medische stand: de huisarts en de gynaecoloog.	Door aanzien en door ontologische kennis	De 'leek'	Door prudentiële kennis

Figuur 2: schematisch overzicht ontwikkelingen expertise op en *buiten* de televisie

Bij het horizontaal lezen van tabel 1, is te zien dat wie *op* en *buiten* de televisie wordt aangeduid als expert, totaal niet met elkaar overeenkomt. Dat onderschrijft zoals eerder gezegd de stelling van Röling dat de seksuele revolutie vooral een mediarevolutie is geweest.

Een kanttekening die ik wil plaatsen bij de uitkomsten van deze analyse, is dat de expert op televisie een andere rol moet hebben gehad dan buiten de televisie. De experts waar we het buiten de televisie over hebben, worden vooral geraadpleegd bij seksuele voorlichting of seksuele problemen. Bijvoorbeeld: een stel gaat naar de huisarts als het problemen heeft om zwanger te worden. Het doel is: informeren. Op televisie is in veel gevallen het doel van de programma's: amuseren. Zoals in bijlage 2 is te zien, heb ik veel van de programma's ingedeeld met als genre 'edutainment', een programma dat bedoeld is om er iets van op te steken, maar zeker ook ter vermaak. Ik kan me voorstellen dat het gemakkelijker en persoonlijker was te kijken naar iemand die was zoals de kijker, dan naar een arts die in afstandelijke taal problemen besprak. Tollebeek stelt in zijn boek dat een mediageniek hoofd en een goede babbel voor een televisiedeskundige vaak belangrijker is dan de inhoudelijke kwaliteiten. Het is dus ook wel logisch te noemen dat op televisie expertise anders wordt benadrukt dan buiten de televisie, omdat de expert op beide plaatsen een andere rol heeft.

3.5 Conclusie

We hebben in dit hoofdstuk gekeken naar hoe expertise over seksualiteit wordt geconstrueerd op televisie. Daarvoor hebben we eerst gekeken naar de televisiecultuur van die tijd. De periode 1964-1984 wordt gekenmerkt door een toename aan amuserende en taboedoorbrekende programma's op televisie. Als we specifiek kijken naar de deskundige op televisie, zien we dat er vanaf de jaren zestig een verandering plaatsvindt van de gezaghebbende moraaldeskundige naar de zakelijke kennisdeskundige. En dat succesvolle televisiedeskundigen vaak vooral mediagenieke deskundigen blijken te zijn.

Vervolgens heb ik gekeken naar de analyse van de bekeken televisiefragmenten. De drie belangrijkste conclusies waren dat de 'leek' veel ruimte krijgt als expert, dat de invloed van academische en religieuze experts gedurende de periode afneemt en dat er weinig sprake is van een *performance* van autoriteit.

Wie als expert wordt aangeduid en hoe expertise wordt benadrukt in de televisieprogramma's verschilt behoorlijk van hoe dat gebeurt buiten de televisie. Dat kan verklaard worden vanuit de stelling dat de seksuele revolutie voornamelijk een mediarevolutie was, dat er vanuit het televisiepubliek meer behoefte was aan zakelijke informatie dan aan moraliserende deskundigen en dat de expert op televisie een amuserend doel had en niet een informerend doel.

Conclusie

In deze scriptie heb ik geprobeerd een antwoord te vinden op mijn hoofdvraag: **hoe werd expertise over seksualiteit op televisie geconstrueerd in de periode 1964-1984?** De koppeling van de drie onderwerpen seksualiteit, expertise en televisie heb ik gemaakt door mijn scriptie in drie stukken te delen. In het eerste hoofdstuk heb ik gekeken naar de geschiedenis van seksualiteit, in het tweede hoofdstuk naar seksualiteit en expertise om ten slotte in het derde hoofdstuk te kijken naar expertise op het gebied van seksualiteit op televisie. In deze conclusie zal ik de gevonden antwoorden op mijn hoofd- en deelvragen formuleren en tevens reflecteren op mijn onderzoek.

In het eerste hoofdstuk heb ik stilgestaan bij de geschiedenis van seksualiteit in Nederland in de door mij te onderzoeken periode. Van 1964 tot 1984 vindt er een omslag plaats in het denken over seksualiteit van taboe naar tolerantie: de seksuele revolutie. Hoe kunnen we vanuit historisch oogpunt kijken naar deze ontwikkeling? Uit mijn onderzoek blijkt dat er drie belangrijke visies zijn in de studie naar de seksuele revolutie die van belang zijn voor het beantwoorden van mijn hoofdvraag. Ten eerste dat seksualiteit sinds de *cultural turn* wordt gezien als een culturele uiting in plaats van een natuurlijke uiting. Jeffrey Weeks beargumenteert dat we seks moeten zien als een vorm van een sociale relatie: een interactie tussen mensen die historisch veranderlijk is onder invloed van culturele factoren. Michel Foucault heeft het in zijn werk ook over de constructie van seksualiteit, maar betreft meer dan Weeks de begrippen macht en onderdrukking in zijn werk. Zijn belangrijkste stelling over de geschiedenis van seksualiteit is dat we onder invloed zijn van een discours over seks dat categorieën van normaal en abnormaal construeert.

Een tweede belangrijke conclusie is dat de ontwikkeling in seksuele moraal een grillige is geweest. In meerdere studies worden kanttekeningen geplaatst bij de afspiegeling van de seksuele revolutie als één grote vooruitgang. H.Q. Röling stelt bijvoorbeeld dat we wel vrijer zijn geworden in ons denken over seksualiteit, maar dat daar andere problemen voor in de plaats zijn gekomen, zoals de aidsepidemie.

Ten slotte kunnen we ten derde constateren dat in een aantal studies het rigoureuze karakter van de seksuele revolutie wordt genuanceerd. Annet Mooij spreekt van seksueel enthousiasme, terwijl Röling het heeft over een mediarevolutie in plaats van een werkelijke

seksuele revolutie. Beiden stellen zijn dat de plotselinge omslag die het woord revolutie suggereert, in werkelijkheid een meer langgerekte ontwikkeling is geweest.

Vervolgens heb ik me in mijn tweede hoofdstuk gericht op de koppeling van expertise en seksualiteit door de vraag te beantwoorden wie in de periode 1964-1984 kan worden aangeduid als expert op het gebied van seksualiteit. Daarvoor heb ik eerst gekeken naar expertise als opkomend veld binnen Science and Technology Studies (STS) en de toepassing ervan op de geschiedenis van seksualiteit. STS besteedt veel aandacht aan de 'praktijken' van de wetenschap; een voorbeeld daarvan is het construeren van expertise. Op de vraag waarom de ene expert betrouwbaarder wordt geacht dan de andere, heb ik vanuit de STS-literatuur over expertise drie antwoorden geformuleerd die tevens dienen als categorieën om de televisiefragmenten over seksualiteit te kunnen analyseren. Die drie categorieën zijn kennis, aanzien en de *performance* van autoriteit. Hoewel die drie categorieën niet los van elkaar staan – een constructie van expertise kan zowel vallen in bijvoorbeeld onder aanzien als *performance* van autoriteit – geven ze houvast in het analyseren van de televisiefragmenten.

Na de theoretische benadering van expertise, heb ik gekeken naar wie in de periode 1964-1984 kan worden aangemerkt als expert op het gebied van seksualiteit. Er blijkt een tweedeling te zijn, waarbij in de vroege periode de kerk en de seksuologisch hulpverlener de belangrijkste experts zijn en in de late periode de medische stand wordt aangeduid als de belangrijkste expert. De periodisering van deze tweedeling is niet eenduidig: sommige auteurs leggen de omslag al rond de jaren zestig, anderen in de jaren zeventig. Vanuit de theorie over expertise kunnen we stellen dat expertise over seksualiteit in de vroege periode wordt geconstrueerd aan de hand van aanzien en prudentiële kennis (de kerk en de seksuologisch hulpverlener), terwijl expertise in de latere periode wordt geconstrueerd door aanzien en ontologische kennis (de medische stand).

Hoe is die ontwikkeling terug te zien op televisie? In hoofdstuk drie ben ik overgegaan tot het beantwoorden van die vraag door middel van de analyse van een negental televisiefragmenten over seksualiteit. Dit bewerkstelligt de koppeling van de drie onderwerpen seksualiteit, expertise en televisie. Alvorens de analyse uit te voeren, heb ik eerst gekeken naar de televisiecultuur in de periode 1964-1984. In die periode verschijnen steeds meer op amusement gerichte en taboedoorbekende programma's op televisie. Wat betreft de deskundige op televisie is er een omslag zichtbaar van de moraliserende

deskundige naar de zakelijke deskundige. Waar eerst een deskundige op televisie de 'waarheid' verkondigde, zet het publiek zich daarna af tegen de betweterige deskundige en komt de zakelijke kennisdeskundige in beeld. Die tracht niet de waarheid te verkondigen, maar slechts een versie van de waarheid te formuleren op basis van feitelijke informatie.

Vervolgens heb ik negen televisiefragmenten bekeken over seksualiteit: een representatieve weergave die een variëteit aan omroepen, periode en onderwerpen herbergt. De belangrijkste conclusie uit de analyse van de fragmenten is dat de constructie van expertise *op* televisie erg verschilt van de constructie van expertise *buiten* de televisie. Op televisie krijgt de 'leek' veel ruimte krijgt als expert, neemt de invloed van academische en religieuze experts gedurende de periode steeds verder af en is er weinig sprake van een *performance* van autoriteit. Op televisie worden in acht van de negen gevallen een 'leek' als expert opgevoerd. Hoe kan het dat dit zo verschilt met hoe expertise buiten de televisie wordt benadrukt?

Dat kunnen we verklaren vanuit de visie dat de seksuele revolutie vooral een mediarevolutie is geweest. Waar op televisie praten over seks de gewoonste zaak van de wereld leek, was dat in het echte leven nog lang een taboe. Dat zou het verschil in benadrukking van expertise kunnen doen verklaren. Daarnaast zou de tendens die Tollebeek beschrijft in de ontwikkeling in televisiedeskundigen ook het verschil kunnen verklaren: omdat het publiek geen behoefte had aan moraliserende deskundigen, richtten de programma's meer hun aandacht op de prudentiële kennis van gewone mensen en beperken ze de informatie tot korte, zakelijke animaties.

Met deze analyse kunnen we een antwoord geven op de hoofdvraag hoe expertise over seksualiteit op televisie werd geconstrueerd in de periode 1964-1984. Het antwoord luidt dat expertise op televisie voornamelijk wordt geconstrueerd aan de hand van prudentiële kennis, met in de eerste periode nog wat ruimte voor experts die hun expertise construeren aan de hand van aanzien en ontologische kennis. Gedurende de periode wordt dit steeds minder, met uiteindelijk een totale afwezigheid van die groep vanaf halverwege de jaren zeventig. Het antwoord zou niet half zo opvallend zijn geweest, als niet bleek dat de constructie van expertise *buiten* de televisie totaal anders was geweest. Zoals gemeld wordt daar de constructie van expertise aan de hand van aanzien en ontologische kennis juist steeds belangrijker in plaats van dat het minder invloedrijk wordt.

Dat de verschillen zo groot zijn, is een onderschrijving van de constatering van Röling dat de seksuele revolutie vooral een mediarevolutie moet zijn geweest. De constructie van expertise *op* televisie is namelijk geen afspiegeling te noemen van de constructie van expertise *buiten* de televisie. Het is een revolutie te noemen dat in 1974 in *Open en Bloot* een jongeman praat over zijn ervaringen met masturberen, ook gezien de ontzagwekkend hoge kijkcijfers van meer dan vijf miljoen, maar in het werkelijke leven voltrekt zich die vrijere seksuele moraal veel geleidelijker.

Behalve een onderschrijving van de constatering van Röling dat de seksuele revolutie vooral een mediarevolutie is geweest, heb ik met mijn studie ook kunnen bijdragen aan het overzicht wie als expert wordt aangeduid op het gebied van seksualiteit op televisie. Daarbij hoop ik aan te hebben getoond hoe je als historicus een STS-methode kunt toepassen op een onderzoeksonderwerp. De categorieën van de constructie van expertise bleken een bruikbare methode om de televisiebeelden te analyseren.

Waar deze methode echter in tekort schiet, is dat zij weinig ruimte biedt voor een analyse van de inhoud van de televisieprogramma's. In het bestuderen van de programma's zijn veel inhoudelijk interessante passages voorbij gekomen die vragen oproepen en onderwerp zouden kunnen zijn voor een historisch onderzoek. De STS-methode over expertise gaat echter voornamelijk over hoe iemand zich praktisch presenteert als expert. In dit geval zou het richten op de inhoudelijke aspecten van de televisieprogramma's af hebben geleid van mijn hoofdvraag, maar de mogelijkheden van mijn methode hadden niet ver genoeg gereikt om het überhaupt te kunnen onderzoeken. Het kijken naar expertise op deze manier kent dus zijn beperkingen. Voor nu kan ik het kijken naar de redactionele invloed op de inhoud van de televisieprogramma's en de representaties van de seksuele moraal in de televisieprogramma's van harte aanbevelen als vervolgonderzoek. Het zou de waarom-vraag kunnen bij mijn onderzoeksvraag. Ik heb gekeken *hoe* de expert zich presenteerde op televisie; met het kijken naar redactionele invloed en representaties zou duidelijk worden *waarom* de expert zich op die manier presenteerde.

Wat betreft het onderzoeken van de constructie van expertise op televisie zou het voor vervolgonderzoek ook interessant zijn om te kijken naar de periode ná 1984. Met de komst van de aidsepidemie, de steeds grotere kennis over seksualiteit bij de bevolking en de commercialisering van televisie, bevat die periode interessante elementen die van invloed kunnen zijn op de constructie expertise op televisie.

Constante factor is echter dat seks op televisie, ondanks alle maatschappelijke en sociale ontwikkelingen sinds 1964, altijd een beladen onderwerp zal blijven. Of het nu Joop van Tijn in 1974 of Dokter Corrie in 2013 betreft; tegen het 'gedoe' over seks en televisie, kan geen seksuele of mediarevolutie op.

Bibliografie

- Bekkering, P.G., *De patiënt, de 'pil' en de huisarts: een oriënterend onderzoek naar anticonceptie, in het bijzonder orale anticonceptie, in de huisartsenpraktijk door middel van twee schriftelijke enquêtes* (Nijmegen, 1969).
- Bolt, A. 'Jeugd en seksualiteit in Nederland. Een vergelijking tussen enquêtemateriaal uit 1968 en 1981', *Tijdschrift voor Seksuologie* (1989).
- Brandt, M., 'Seks op tv: altijd gelazer', *BN/De Stem*, 23 februari 2008.
- Cooter, R., 'The turn of the body: history and the politics of the corporeal', *ARBOR Ciencia, Pensamiento y Cultura* 186 (2010).
- Dwarkasing, A., 'Heimwee naar een tijd waarin seks verboden was' (versie 18 mei 1994), <http://www.trouw.nl/tr/nl/4512/Cultuur/archief/article/detail/2648906/1994/05/18/Heimwee-naar-de-tijd-waarin-seks-verboden-was-SEKSUELE-OPVOEDING.dhtml> (4 juni 2014).
- Foucault, M., *Geschiedenis van de seksualiteit, deel I: De wil tot weten*, (Nijmegen, 1976).
- Geelen, J., 'Van geneuzel tot geneuk', *De Volkskrant*, 22 februari 2003.
- Gieryn, T., 'Boundary-work and the demarcation of science from non-science: strains and interests in professional ideologies of scientists', *American Sociological Review* (1983, 48:6).
- Gooday, G., 'Liars, experts, and authorities', *History of Science* 46 (2008).
- Gunn, S., *History and cultural theory*, (Harlow, 2006).
- Haskell, T. ed., *The authority of experts: Historical and theoretical essays* (Bloomington 1984).
- Hekma, G. en H. Röling (ed.), *Het oog op de lust. 100 jaar seksuologie in Amsterdam* (Amsterdam 1995).
- Hermes, J. en M. Reesink, *Inleiding televisiestudies* (Amsterdam, 2009).
- Horn, D.G., 'Making criminologists. Tools, techniques, and the production of scientific authority', in: P. Becker en R. Wetzel led. *Criminals and their scientists. The history of criminology in international perspective* (Cambridge/New York, 2006).
- Jonker, E., 'Van relativisme naar oordeelsvorming. Recente tendensen in wetenschapsgeschiedschrijving', *Studium* 1 (2011).
- Koolhaas, M., 'Kritiek op seksuele voorlichting door dokter Corrie' (versie 20 november 2013), <http://www.geschiedenis24.nl/nieuws/2013/november/Seksuele-voorlichting-dokter-Corrie-Open-en-Bloot-Joop-van-Tijn-neuken.html> (3 januari 2013).
- Leeuw, S. de, *Hoe komen wij in beeld? : Cultuurhistorische aspecten van de Nederlandse televisie* (Utrecht, 2003).
- Lieshout, J. van, en C. Th. Van Schaik, *Open & Bloot* (Amsterdam 1974).
- McClive, C., 'Blood and expertise: The trials of the female medical expert in the ancien-régime courtroom', *Bulletin of the history of medicine* 82 (2008).

- Mooij, A., *Geslachtsziekten en besmettingsangst: een historisch-sociologische studie, 1850-1990*, (Amsterdam, 1993).
- Nabrink, G., *100 jaar Neo Malthusiaanse Bond: Nederlandse vereniging voor Seksuele Hervorming* (Den Haag, 1981).
- Nabrink, G., *Seksuele hervorming in Nederland: achtergronden en geschiedenis van de Nieuw-Malthusiaanse Bond (NMB) en de Nederlandse Vereniging voor Seksuele Hervorming (NVSH), 1881 – 1971*, (Nijmegen, 1978).
- Osinski, L., 'Een onderzoek naar veranderende opvattingen in seksuele voorlichtingsboekjes van de NVSH', *Tijdschrift voor seksuologie* 4 (1984).
- Overste, A.M., *Seksuele voorlichting op de buis: 'open en bloot'* (Hilversum 1974).
- Rensman, E., *De pil in Nederland. Een mentaliteitsgeschiedenis* (Amsterdam 2006).
- Rolies, J., 'Michel Foucault en de seksuologie', *Tijdschrift voor Seksuologie* 8 (1984).
- Röling, H.Q., *Gevreesde vragen: geschiedenis van de seksuele opvoeding in Nederland*, (Amsterdam 1994).
- Schnabel, P., 'Forum: een veranderende kijk op seksualiteit', *Tijdschrift voor Seksuologie* (1989).
- Schoon, L., *In de schaduw van de lust. Vijfentwintig jaar Rutgers Stichting (1969 – 1994)* (Amsterdam 1996).
- Shapin, S., 'Trusting George Cheyne: Scientific expertise, common sense, and moral authority in early eighteenth-century dietetic medicine' *Bulletin of the history of medicine* 77 (2003).
- Tollebeek, J., 'De zuigkracht van het medium: historici als televisiedeskundigen', in: Lunteren, F. van, B. Theunissen en R. Vermij (ed.), *De opmars van deskundigen. Souffleurs van de samenleving* (Amsterdam 2002).
- Veer, B. van der, *60 Jaar televisie in Nederland* (Baarn, 2011).
- Wijfjes, H., *Hallo hier Hilversum: driekwart eeuw radio en televisie* (Weesp, 1985).
- Weeks, J., *Sexuality* (London 2003).

Audiovisueel materiaal

- 'Ouderavond, aflevering: seksuele voorlichting', VARA, uitzenddatum: 14-01-1964, bekeken op 6 juni 2014 bij het Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid te Hilversum.
- 'Twien', NCRV, uitzenddatum: 04-10-1968, bekeken op 6 juni 2014 bij het Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid te Hilversum.
- 'HaarHem – Lust en onlustgevoelens', VARA, uitzenddatum: 20-02-1969, bekeken op 6 juni 2014 bij het Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid te Hilversum.

- 'Achter het nieuws', *VARA*, uitzenddatum: 10-03-1969, bekeken op 6 juni 2014 bij het Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid te Hilversum.
- 'Open & Bloot', *VARA*, uitzenddatum: 12-04-1974, bekeken op 6 juni 2014 bij het Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid te Hilversum.
- 'Ot... en hoe zit het nou met Sien?', *NOS*, uitzenddatum: 12-11-1978, bekeken op 6 juni 2014 bij het Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid te Hilversum.
- 'J.J. de Bom, voorheen de kindervriend', *VARA*, uitzenddatum: 12-06-1979, bekeken op 6 juni 2014 bij het Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid te Hilversum.
- 'Lasten en lusten', *IKON*, uitzenddatum: 30-11-1984, bekeken op 6 juni 2014 bij het Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid te Hilversum.